

ੴ ਸਤਿਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

“ਗੁਰੁ-ਮੂਰਤਿ ਗੁਰੁ-ਸਬਦ ਹੈ..”੧੧॥ (ਵਾਰ ੨੪)
(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਦੀ

ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤਿ

(ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ)

ਦਾ

ਇਤਿਹਾਸ

ਲੇਖਕ—ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਰੀ: ਸਕਾਲਰ
(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸੰਮਤ ੧੯੭੭ ਗੁਰੂ = ੨੦੧੨ ਬਿ.

[ਭੋਟਾ ੧।]

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ .org

ਸੁੱਧੀ ਪੱਤ੍ਰ

ਪੰਨਾ	ਸਤ੍ਰ	ਅਸੁੱਧ	ਸੁੱਧ
੧੨ (ਪੈਰ-ਟਿੱਪਣੀ)	੧	੧੮੨੬ਬਿ:ਲਿਖੇ	੧੮੨੬ਬਿ: ਵਿਚ ਲਿਖੇ
੩੨	੧੬	ਹੋਇਆ ॥ ੫੬੨	ਹੋਇਆ ਕੋਈ ॥ ੫੬੨
੩੩	੮	ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ	(ੳ) ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ
੫੨	੧੯	੧੭੪੨	੧੭੪੦
੫੫ (ਪੈਰ-ਟਿੱਪਣੀ)	੧	ਮਿਸਲ'	ਮਿਸਲ'
੫੭	੧੬	ਅਮਰੇਸ	ਅਮਰੇਸ
੫੯	੭	ਸੁਭਗ	ਸੁਭਗ'
੬੬	੯	੧੯੪੭	੧੯੪੭
੭੩	੨੪	ਕਿਯੋ	ਕਿਯੋ
੭੪	੨	ਤਬੀ	ਤਬ
੯੩	੧	ਇੱਕੋ	ਇੱਕੋ
੯੩	੨੩	ਮਹਾਂ	ਮਹਾਂ
੯੩	੨੫	ਮਹਾਂਕਾਲ	ਮਹਾਂਕਾਲ (ਵਾਹਗੁਰੂ)
੯੫	੧੨	ਬੀਨ	ਬੀਨ

ਮੁੱਢਲੀ ਬੋਨਤੀ

ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਦਬ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ-ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਕੇ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਕਥਾ-ਵਾਰਕ ਬਣਨ ਲਈ ਇਸ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਪਾਠੀ ਹੋਣਾ ਭੀ ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਅੰਪਰ ਚਾਲੀ-ਪੈਂਤਾਲੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਇਤਨਾਂ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਪਾਠ-ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਿਹਾ, ਵਰਸ਼ਨ ਭੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਚਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ—ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ—ਸੰਬੰਧੀ, ਕਾਫੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦੀ ਖਾਣੀ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ-ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ, ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਵੱਲਿ ਕੀਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਵੀ, ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸੋਝੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੰਮੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੱਚ-ਮਰੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ, ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਪਉਰਖ ਤੇ ਅਣਖ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਵਸੀਲਾ ਖਿਆਲ ਕਰ ਕੇ ਹੀ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ, 'ਬਾਬਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਤ੍ਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮੁੱਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪੁਰਾਣੀ ਦੇਸ਼-ਭਾਖਾ ਤੇ ਵਾਰਸੀ ਆਦਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ; ਨਾਲੋ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਛੇਦ (ਮਿਲੇ-ਜੁੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ) ਲਿਖੀ ਤੇ ਛਪੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਛੋਟੀ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਮਝੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਵਰਸ਼ਨ-ਪਾਠ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ, 'ਸ੍ਰੀ ਵਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ (ਪ੍ਰਯਾਯ) ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਉੱਦਮ ਟੁੰਬਣ ਵਾਸਤੇ

॥ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੭੩੪-੨੦੧੯

੧-ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ (ਪੰਜਾਬੀ)-ਭੋਟਾ ॥)

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਜੱਥਾ, ਮੁਗਲ-ਸਾਹੀ ਨਾਲ 'ਗੁਰੂ-ਚੱਕ' ਵਿਖੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭ-ਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਮੌਕੇ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵਿ ਚਰਸਨ (ਸਿੰਘ) ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੪-ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੁਰਮੁਖੀ)-ਭੋਟਾ ੨)

ਇਹ 'ਸਿੱਖ-ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਭੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹਵਾਇਤਾਂ ਪੂਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਗੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਹੀ ਚਿਰ ਬਾਦ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਰਨਣ-ਢੰਗ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਸਹੀਦ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਸੁਯੋਗ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪੂਰ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਮਰਣ ਪ੍ਰਯੰਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਹਨ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ, ਸ਼੍ਰੀਯੁਤ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਪਣੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ 'ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ' ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਗਾਇ ਇਹ ਹੈ:-

ਇਕ ਬੜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ' ਦਾ ਉਤਾਰਾ.....
'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੇ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਖਰੜਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ; ਪਰ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਛਾਪ ਕੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੌਕਾ ਬਹੁਮ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ; ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲੇ ਤੇ ਥੋੜੇ ਮੁੱਲ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਸਹਾਇ ਰੱਖ ਸਕਣ ॥
'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ' ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸੁਖੜ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ 'ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਜੋ ਭੂਮਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ;

ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹਕੂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ, ਵਿੱਦਵਤਾ ਭਰੀ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੁਰਲੱਭ ਖਰੜੇ ਹਨ।

* * * * *

ਸੰਪਾਦਕ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ।

* * * * *

'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਰੀ ਵਾਕਫੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਪ੍ਰਯੰਤ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਬਿਵਹਾਰਾਂ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖ ਲਈ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਰਹ-ਰੀਤ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਰਹ-ਰੀਤ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਫੀ ਵਿਲੱਖਣ-ਤੇ ਕਿਧਰੇ ੨ ਵਿਰੋਧੀ ਭੀ-ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੀ ਹੈ।...

* * * * *

ਸੁਯੋਗ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੰਮੀ ਤੇ ਥੋੜ ਭਰੀ ਭੂਮਕਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ' ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਨੂੰ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਕੇ, ਬਿਸ਼੍ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭੀ ਲਾਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਫੁਟਨੋਟਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਉਂ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਡਮੋਈ ਤੇ ਛਾਪਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ॥

(ਫਰਵਰੀ ੧੯੫੫-ਪੰਨਾ ੪੮-੯)

੫-ਅਮਰਨਾਮਾ (ਫਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ)-ਭੋਟਾ ॥)

ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਫਾਰਸੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਕੇ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਖਰੜਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ; ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਧ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ

੪.

ਸਿੱਖੀ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਪੁਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

੬-ਮੁਖਤਿਸਰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤ੍ਰੀ (ਉਰਦੂ)-ਭੋਟਾ ੧ =)

ਸੰ: ੧੫੨੬ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੨੦੦੬ ਬਿੱ: ਤੱਕ ਹਰ ਸਾਲ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੌਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਹਿਜਰੀ, ਫਸਲੀ ਅਤੇ ਅਲਾਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ, ਬਿਤਿ ਤੇ ਵਾਰ, ਇਸ ਜੰਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੭-ਤਾਰੀਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੇ ਦੰਦ ਮਾਖਜ਼ (ਭਾਖਾ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ)-ਭੋਟਾ ੧।।।)

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੮੨੬ ਤੋਂ ੧੯੨੬ ਬਿਫ਼ਸ਼ਮੀ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ, ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ਹਨ; ਅਣਛਪੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਵਰਥਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਦਸਤੂਰੁਲ ਅੱਮਲ' ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੮-ਮਾਖਜ਼ਿ ਤਾਰੀਖਿ ਸਿੱਖਾਂ (ਫਾਰਸੀ)-ਭੋਟਾ ੧।।।)

ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਸਾਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਆ ਮਸ਼ਾਲਾ ਦੁਣ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੯-ਐਰਾਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਨ-ਤਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ (ਫਾਰਸੀ)-ਭੋਟਾ ॥)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਜ ਹੈ।

੧੦-ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ-ਇ-ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਫਾਰਸੀ)-ਭੋਟਾ ੨)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ 'ਮੋਲਵੀ' ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਪੁਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਵਲ ਇਕਲੌਤੀ ਲਿਖਤੀ ਕਾਪੀ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

੧੧-ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਇਨ ੧੮੩੯-੪੦ (The Punjab in 1839-40)-ਭੋਟਾ ੧੦)

ਇਹ ਬੜੀ ਅਹਮ ਤਵਾਰੀਖੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ

੫.

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜ਼ੋਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੱਹਦ ਤੇ ਮਰਦੇ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਵਰਜ ਹਨ। ਅਸਲ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੯ ਤੋਂ ੨ ਵਿਸੰਬਰ ੧੮੪੧ ਤੱਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਹੁ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਖਾਨੇ (National Archives of India-New Delhi) ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਬਰਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

੧੨-ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ } ਪੰਨੇ ੧੩੨, ਭੋਟਾ ੧।।।)

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਾਲ।

੧੩-'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ'-ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਬੇਜ-ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸ ਕੇ, ਰਚਣਹਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਨੇ ੧੦੨ ਭੋਟਾ ੧।)

ਛਪ ਰਹੇ ਪੁਸਤਕ

੧-ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ (ਪੰਜਾਬੀ)-

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿ-ਹਾਸ, ਬੜੀ ਬੇਜ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬੱਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ੫੧੨ ਸਫੇ ਤੱਕ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਜਾਰੀ ਹੈ।

੨-ਵਾਰ ਭੇੜੇ ਕੀ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦-

੩-ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਗਾਜਾ ਸਿੰਘ-

੪-ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸਨ-

੫-ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਲੀ-

੬-ਵਾਰ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ-

ਆਦਿ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਾ-ਰੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ, ਇਕੱਠੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ

ਛਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰੁ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਤ੍ਰਿਮਾਹੀ ਰਸਾਲੇ—'ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ' ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੈਂਟ ਭੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਮਸਾਲਾ, ਜੋ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਸੈਂਟ (ਚਾਰ ਪਰਚਿਆਂ) ਦੀ ਕੀਮਤ ੫) ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਕੱਤਰ—

'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ'

ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਭਰ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ, ਸਾਖੀ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਬੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਹੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ' ਨੇ ਭਾਵੇਂ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਲਈ ਖਾਸ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਫੰਡ ਓਦੋਂ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, 'ਹਿਸਟਰੀਅਨ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੫ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਕਾਇਮ ਹੋਈ। 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਕ 'ਕੇਂਦਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਪੁਰ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ' ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਨੰ: ੪੭੫-੬ ਮਿਤੀ ੨੦-੪-੪੫ ਰਾਹੀਂ

ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਬੱਚਤ ਵਿਚੋਂ ੫੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਯਾ ਖਰਚ ਕਰਕੇ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਰੁ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੀ 'ਕੰਮ ਕਰਨੀ ਕਮੇਟੀ', ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪਣੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ੨੦੦੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਾ ਨੰਬਰ ੯੨੨ ਮਿਤੀ ੨੭-੪-੪੬ (੧੫ ਵੈਸਾਖ) ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾ ਕੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਪੁਰ ਨੀਤਿ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਭੀ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਹਦਾਯਤਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਤੁਰਤ ਹੀ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ; ਤੇ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਮਰ-ਕੱਸੇ ਕਰ ਲਏ। ਸਨ ੧੯੪੭ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪਏ; ਪਰ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਲਗਦੇ-ਚਾਰੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਇਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਸਮਾਂ

'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਹਰ ਰੁੱਤਿ ਵਿੱਚ ਦਿਨੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ੪ ਵਜੇ ਤੱਕ (ਛੇ ਘੰਟੇ) ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਅੰਤਵਾਰ ਤੇ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ' ਵੱਲੋਂ ਨੀਯਤ ਹੋਈਆਂ ਹੋਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

- ੧. ਵੈਸਾਖੀ ੨ ਦਿਨ
- ੨. ਸਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ੨ ਦਿਨ
- ੩. ਜਨਮੋਤਸਵ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ੧ ਦਿਨ
- ੪. ਭਾਦ੍ਰੋ-ਮੱਸਿਆ ੧ ਦਿਨ
- ੫. ਪ੍ਰਥਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ੧ ਦਿਨ
- ੬. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਲੋਕ-ਗਮਨ ੧ ਦਿਨ
- ੭. ਤੀਜੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣ ੧ ਦਿਨ

॥ ਪਾਠਸਾਗਰੀ ੧੦ ॥ ੨੦੧੭

੮.

੮. ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਇ ਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣ	੧ ਦਿਨ
੯. ਇਜਲਾਸ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ (ਦਸਹਰਾ)	੨ ਦਿਨ
੧੦. ਜਨਮੋਤਸਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ	੨ ਦਿਨ
੧੧. ਦੀਪਮਾਲਾ	੨ ਦਿਨ
੧੨. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੋਤਸਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਇ	੨ ਦਿਨ
੧੩. ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੧੪. ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਨ - ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ	੧ ਦਿਨ
੧੫. " ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ	੧ ਦਿਨ
੧੬. ਜਨਮੋਤਸਵ-ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ	੨ ਦਿਨ
੧੭. ਮਾਘੀ	੧ ਦਿਨ
੧੮. ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ	੧ ਦਿਨ
੧੯. ਮੇਲਾ ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ (ਵੱਲਾ)	੧ ਦਿਨ
੨੦. ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੰਗਸਰ-ਜੋਤੋ }	੧ ਦਿਨ
੨੧. ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ	੪ ਦਿਨ
੨੨. ਚੇਤ-ਚੋਦਸ਼ਿ	੧ ਦਿਨ
ਜੋੜ	੩੨ ਦਿਨ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਪੁਰ ਹੋਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਵਾਰ ਦੀ ਪੱਕੀ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰਨਾਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਥਾਰੇ ਨੌਰਸ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ/ਖਿਚਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ)

Handwritten text in Gurmukhi script, likely a manuscript page. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines. The script is dense and appears to be a form of Sikh religious or historical text. The page is aged and shows signs of wear, including some fading and discoloration.

(੬੧੫/੨ ਪੜ੍ਹ)

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ ਪੰਨਾ

੧-੧-੧-੧

੧-੧-੧-੧

੧-੧-੧-੧

੧-੧-੧-੧

੧
੨
੩
੪
੫
੬
੭
੮
੯
੧੦
੧੧
੧੨
੧੩
੧੪
੧੫
੧੬
੧੭
੧੮
੧੯
੨੦
੨੧
੨੨

ਸ੍ਰੀਅੰ ੧ ਤੇਗ ਅੰ ੧ ਅੰ ੧ ਤੇਗ ਅੰ ੧ ੧ਾਂਗ ਅੰ ੧ ੧ਾਂਗ ਅੰ ੧ ਤੇਗ ਅੰ ੧ ੧ਾਂਗ ਅੰ ੧ ਅੰ ੧ ੧ਾਂਗ ਅੰ ੧ ਤੇਗ ਅੰ ੧ ਤੇਗ
 ॥੮॥ ਅਬ ਬਰਣੇ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਅਵਤਾਰਾ॥ ਜੈਸ ਤਾਂਤ ਬਪ ਧਰਿਯੇ ਮੁਰਾਰੂ॥ ਪਰਮ ਪਾਪ ਤੇ ਭੁਮ ਡਰਾਨੀ॥ ਭਗਮ
 ਗਾਤ ਬਿਪ ਤੀਰ ਸਿਧਾਨੀ॥ ੨੨੫॥ ॥੮॥ ਬੁਰਮਾ ਗਯੇ ਵੀਰਨਿਧ ਜਹਾ॥ ਕਾਲਪੁਰਖ ਇਸਥਿਤ ਖੇ ਤਹਾ ॥ ਕਹੇ
 ਬਿਸਨ ਕਹ ਨਿਕਟ ਬੁਲਾਈ॥ ਕ੍ਰਿਸਨਵਤਾਰ ਧਰੇ ਤਮ ਜਾਈ॥ ੨੨੫॥ ॥੯॥ ਕਾਲਪੁਰਖ ਕੇ ਬਚਨ ਤੇ ਸੰਤਨ ਹੇਤ
 ਸਹਾਇ॥ ਮਥੁਰਾ ਮੰਡਲ ਕੇ ਬਿਖੇ ਜਨਮ ਧਰੇ ਹਰਗਾਇ॥ ੨੨੫॥ ॥੧੦॥ ਜੈ ਜੈ ਕ੍ਰਿਸਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਿਖਾਏ ॥
 ਦਸਮ ਬੀਚ ਸਰ ਤਾਖਿ ਸੁਨਾਏ॥ ਗਿਆਰਾ ਸਹਸ ਛਿਆਸੀ ਛੰਦਾ॥ ਕਹੇ ਦਸਮ ਪੁਰ ਬੰਨ ਅਨੰਦਾ ॥ ੨੨੫॥
 ੧੧੮੬) ਦਸਮ ਕਾ ਮਿਲਾ ਲੰਨਾ॥ ੩੪੪੪) ਅਫਜੂ
 ਅਰੁ ਪੁਨ ਕਹਾ ਰਾਸ ਮੰਡਲ॥ ਜਿਹ ਬਿਪ ਹਰ ਗੋਪਿਨ ਤਨ ਖਿਲਾ॥ ਤੀਨ ਸਪਤ ਅਰੁ ਚਾਲਿਸ ਕਹੇ॥ ਜੇ ਸਰ ਰਾਸ ਮੰਡਲ
 ਮਹਿ ਅਹੇ ॥ ੩੪੪੫॥ ੩੪੦) ਰਾਸ ਮੰਡਲ ਕਾ ॥ ੩੭੮੫) ਅਫਜੂ॥ ਬਹੁਰ ਗੋਪਗਨਾ ਬਿਰਹ ਉਚਾਰਾ ॥ ਜਿਹ ਬਿਪ
 ਬਿਰਹ ਕੀਰਯੇ ਬਿਜੁ ਨਾਰਾ॥ ਏਕ ਸਹਸ ਚਉਤੀਸ ਛੰਦਾਏ॥ ਜੈ ਅਫਜੂ ਕੇ ਬੀਚ ਗਨਾਏ ॥ ੩੭੮੬) ॥ ੧੩੪ ਗੋਪੀ ਬਿਹ
 ੧੩੪) ਗੋਪਗਬਿਹੁ॥ ੩੯੨੧ ॥ ਉਨਤਾਲੀ ਸੈ ਇਕੀਸ ਬਖਾਨੇ ॥ ਸੇ ਅਫਜੂ ਕੇ ਮਧਿ ਪ੍ਰਮਾਨੇ ॥ ਬਹੁਰ ਸੇ ਜੁਧ-
 ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਖਾਨਾ ॥ ਜਿਹ ਬਿਪ ਹਰ ਦਾਰੁਟ ਰਟ ਨਾਨਾ ॥ ੩੯੨੨) ॥ ੮॥ ਆਨ ਸਹਸ ਪਚਹਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨੇ॥
 ਕਹਾ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਿਆਨੇ ॥ ਸੈ ਸਬ ਕਹੇ ਮਨੋਹਰ ਛੰਦਾ ॥ ਦੁਤੀਅ ਛੰਦ ਕੇ ਪਰਾ ਨ ਬੰਦਾ ॥ ੩੯੨੩) ਭੁਲ ਪਰੀ
 ਲਖੀਅਹੁ ਜਹ ਭਾਈ ॥ ਤਹ ਤਹ ਲੀਜਹ ਅਫਰ ਬਨਾਈ ॥ ਹਉ ਕਥਿ ਨਾਹਿ ਕਥਿਨ ਕੇ ਦਾਸੁ ॥ ਸੈਵਕ ਜਾਨ
 ਕਹੇ ਨੁਪਹਾਸੁ ॥ ੩੯੨੪) ॥ ਅਠਤਾਲੀ ਸੈ ਕਹਾ ਬਨਾਈ ॥ ਏਹਾ ਛੰਦ ਚਉਪਈ ਆਈ ॥ ਸਵਾ ਲਛ ਛੰਦਾਯੇ ਚੋਈ ॥
 ਜਾ ਮਹਿ ਏਕ ਘਾਟ ਨਹੀ ਕੋਈ ॥ ੩੯੨੫) ॥ ੨੧੭ ਏਬਪਾਠ ॥ ੮੭੫॥ ਜੁਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ॥ ੧੧੮੬॥ ਦਸਮ॥ ੩੪੦॥ ਰਾਸਮੰਡਲ ਕਾ॥
 ॥ ੧੩੪॥ ਗੋਪਬਿਹੁ॥ ੨੦੩੮॥ ਅਬ ਕਾ॥ ॥ ੪੮੦੦) ਅਫਜੂ ਕਾ ਅਫਜੂ ॥ ੧੧੧੧੧ ਸਮਾਲਾ ਭਾ॥ ਵਾਗਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ॥ ਤਿਹੁ ਪੋਕੀਆ ਬਿਨਾ॥

॥੮॥ ਅਬ ਬਾਈਸਵੇ ਗਨ ਅਵਤਾਰਾ॥ ਜੈਸ ਰੂਪ ਕਹ ਧਰੇ ਮੁਰਾਰਾ ॥ ਨਰ ਅਵਤਾਰ ਭਯੇ ਅਰਜੁਨਾ॥ ਜਿਹ ਜੀ
 ਤੇ ਜਗ ਕੇ ਭਟ ਗਨਾ॥ ੪੮੦੧) ॥੮॥ ਪ੍ਰਥਮੇ ਨਿਵਾਤਕਵਚ ਸਰ ਮਾਰੇ ॥ ਇੰਦ੍ਰ ਤਾਤ ਕੇ ਸਤੁ ਨਿਵਾਰੇ ॥ ਬਹੁਰ ਜੁ-
 -ਧ ਰਦੁ ਤਨ ਕੀਆ ॥ ਗੀਝੇ ਭੂਤਹਾਟ ਬਰ ਦੀਆ ॥ ੪੮੦੨) ॥ ਬਹੁਰ ਦੁਜੋਧਨ ਕਹ ਮੁਕਤਾਯੇ ॥ ਗੋਧੂਬ ਰਾਜ ਬਿਖੁਖ
 (ਨੋਟ:- ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਦਰਸਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭੇ ਪੁਰ ਕਰੋ !)

ਅ.

੨੬-੯-੩੧ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਡਰਪਰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪੁਰ, ਸੇਵਕ ਨੇ ਇਸ ਉਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਦੀ ਹੀ ਚਿੰਟ ਤੱਕ ਕੇ, ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ; ਅਰੁ ਸੰਮਤ ੧੯੯੨ ਬਿ: (੧੯੩੫ ਈ:) ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਗੁਰ-ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਨਿਰ-ਵਿਘਣ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

‘ਦਸਮਗ੍ਰੰਥ’ ਸਬੰਧੀ, ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਉਂਕਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਵਹਿਮੀਆਂ ਜੋਹੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਪੁਰ ਭੀ ਖਰਚ ਕਰਨੇ ਪੈ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲੰਮੀ ਤੇ ਖਰਚੀਲੀ ਖੋਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ, ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਪੌੜਿਆਂ ਪੁਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ, ਵਿੱਦਵਾਨ ਸੱਜਣ, ਸੇਵਕ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਵਿੱਰੀਆਂ-ਟੇਡੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ, ਅਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪਾ ਕੇ, ‘ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ’ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸਹੀ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਗੇ।

ਜਿਸ ਅਗਾਧ-ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰਾ ਉੱਦਮ ਤੇ ਖਰਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਉਸ ਵੀ, ਤੇ ਰਚਨਹਾਰ ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣਾ ਭੀ ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ; ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ, ਇਹ ਕੁਝ ਪੱਤਰੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ‘ਸਬਦਾਰਥ’ ਸੋਚਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ‘ਭੂਮਿਕਾ’ ਤੇ ‘ਅੰਤਿਕਾ’, ਉਸ ਦੇ ‘ਸਿਰ’ ਤੇ ‘ਪੈਰ’ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕਰਨਾ, ਉਸਨੂੰ ਟੁੰਡ-ਮੁੰਡ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ।

ਸੇਵਕ ਨੇ ਜੇ ਵਿਚਾਰ, ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਉਹ ਦਰੁਸਤ ਹਨ; ਯਾ ਗਲਤ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ, ਪੁਸਤਕ ਆਪ ਵੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਮਿਦ ਹੈ, ਆਪ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਅਮੋਲਕ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਕਰੋਗੇ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
੬-੫-੧੯੫੫

ਪ੍ਰਾਰਥਕ-ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ

੧੩

‘ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ’

ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੇਵਾ !

ਜਦੋਂ ਕੀ ਇਹ ਦਿਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ; ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਭੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਹੇ ਬਚਨ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਖਿਆਲ ਹੀ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ, ਅਰੁ ਔਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਬਚਨ ਪ੍ਰਜਨੀਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਜਗਤ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੌਮ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹਮ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਸੰਭਾਲਣਾ, ਹਰਿੱਕ ਕੌਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਹੀ ਕੌਮ ਹੋਉ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਦੀ ਯਾ ਮੋਢੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾਮ (ਬਾਣੀ) ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ! ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸੇ ਖਿਆਲ, ਯਾ ਵਰਤਾਰੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਲਿਖੇ ਤੇ ਪਰਚਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਫ਼ਖਰ ਸਿਰਫ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸ, ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਬਚਨ, ਜਿਉਂ ਕੇ ਤਿਉਂ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ! ਬਲਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਅੱਟਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ—

“ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ.....”

ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ, ਅਮਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਦਾ ‘ਪਰਤੱਖ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ’ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆਂ ਤੇ ਪਰਵਾਣਿਆਂ ਸਿੱਧਾਂ ਹੈ, ਕਿ ਰਚਨਹਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਵਸਦਾ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸੁਚੱਸੀ ਤੇ ਨਿਕਾਣੀ ਵਿੱਦਵਾਨ ਜ਼ੋਬੰਨਿਸਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:—

“ਦਰ ‘ਸੁਖਨ’ ਪਿਨਹਾਂ ਸੁਦਮ,
ਮਾਨਿੰਦਿ ਬੁ ਦਰ ਬਰਗਿ ਗੁਲ।
ਹਰਕਿ ਦੀਦਨ ਮੈਲ ਦਾਰਦ,
ਦਰ ‘ਸੁਖਨ’ ਬੀਨਦ ਮਰਾ।”

ਭਾਵ—ਸਮਾਈ ਵਿੱਚ ‘ਰਚਨਾ’ ਦੇ ਸੂਰੀਯੀ ਫੌਲ ਵਿਚ ਜੀਕੁੰ !
ਮਿਰਾ ਦੀਦਾਰ ਜੋ ਚਾਹੋ, ਸੁ ਵੇਖੋ ਵਿੱਚ ‘ਬਚਨ’ ਮੈਨੂੰ ।

ਗੱਲ ਕੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਦਿਰ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸੂਰੀਯੀ ਫੁੱਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤੇ ‘ਗੁਰੂ’ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ’ ਵਿੱਚ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਪੂਰ ਪਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਕੁਤਕ ਸਰੀਰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਚੰਮ-ਚਸਮਾਂ ਅਗਾਸੀਓਂ ਲੋਪ ਕਰ ਗਏ,—ਇਸ ਲਈ ਕਿ, ਕਿਤੇ ਸਿੱਖ ਭੀ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਛੂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਮੌਡੋਲੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ ਵਿਚ ਨਾ ਰੁੱਝ ਜਾਣ;—ਪਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪ ਸਾਡੀ ਰਹਿਬਰੀ ਲਈ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ’ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱੜ ਗਏ ਹਨ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤੀਆਂ (ਕਲਮੀ ਤਸਵੀਰਾਂ) ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਦੇ ਉੱਤਮ ਗੁੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ! ਕਈ ਗੁਰੂ-ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਰਥਨ ਹਰਰੋਜ਼ ਆਪਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ (ਆਦਿ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ; ਅਤੇ ‘ਖਾਲਸਾ’ (ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ) ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਖਿਆਲ ਨੂੰ, ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਖਰੀ ਨਬੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ‘ਪਰਤੱਖ ਵਰਥਨ’ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ) ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਸਵੀਰ, ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਰਥਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕਲਾਮਿ-ਅਲਾਹੀ (ਅਕਾਲੀ ਬਾਣੀ) ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੂਜੀ ‘ਸ਼ਬਦ ਮੂਰਤੀ’, ਇਸ ਦਾਤ (ਪਰਮਾਰਥਕ ਲਾਭ) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਸਿਰਠੀ ਵਾ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸ ਭੀ ਚਿੱੜ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਹਦੀਸ (ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ) ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇ। ਯਾ ਇਉਂ ਆਖ ਲਓ, ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ—

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧

(ਅਸਟਪਦੀਆਂ ‘ਫੇ’)

‘ਬ੍ਰਹਮੈ’ ਗਰਬ ਕੀਆ ਨਹੀਂ ਜਾਨਿਆ...॥੧
‘ਬਲ ਰਾਜਾ’ ਮਾਇਆ ਅਹੰਕਾਰੀ;
ਜੋਗੁ ਨ ਕਰੈ ਬਹੁ ਭਾਰ ਅਫਾਰੀ ॥੨
* * * *

ਦੁਰਮਤਿ ‘ਹਰਣਾਖਸੁ’ ਦੁਰਾਚਾਰੀ।
ਪ੍ਰਭ ‘ਨਾਰਾਇਣ’ ਗਰਬ-ਪ੍ਰਹਾਰੀ।
‘ਪ੍ਰਹਲਾਦ’ ਉਧਾਰੇ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ ॥੩

ਭੂਲੋ ‘ਰਾਵਣੁ’ ਮੁਗਧ ਅਚੇਤਿ।
ਲੂਣੀ ‘ਲੰਕਾ’ ਸੀਸ ਸਮੇਤਿ।
ਗਰਬਿ ਗਇਆ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਹੇਤਿ ॥੪

‘ਸਚਸ ਬਾਹੁ’, ‘ਮਧੁ’, ‘ਕੀਟ’, ‘ਮਹਿਖਾਸਾ’।
‘ਹਰਣਾਖਸੁ’ ਲੈ ਨਖਹੁ ਬਿਧਾਸਾ।
‘ਦੈਤ’ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ-ਅਭਿਆਸਾ ॥੬

‘ਜਰਾਸੰਧਿ’, ‘ਕਾਲਜੁਨ’ ਸੰਘਾਰੇ।
‘ਰਕਤ ਬੀਜ’ ‘ਕਾਲਨੇਮੁ’ ਬਿਦਾਰੇ।
ਦੈਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥੭

ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੇ।
ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਿ ਭਗਤਿ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥੮

ਬੂਝਾ ‘ਦੁਰਜੋਥਨੁ’ ਪਤਿ ਬੋਝੀ।
‘ਰਾਮੁ’ ਨ ਜਾਨਿਆ ਕਰਤਾ ਸੋਝੀ।
ਜਨ ਕਉ ਦੂਖਿ ਪਚੈ ਦੁਖੁ ਹੋਝੀ ॥੯

‘ਜਨਮੇਜੈ’ ਗੁਰ-ਸਬਦੁ ਨ ਜਾਨਿਆ।
ਕਿਉਂ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨਿਆਂ!

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੧੯੧੯

ੳ.

ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਫੂਲੈ ਬਹੁਰਿ ਪਛੁਤਾਨਿਆ ॥੧੦
'ਕੰਸੁ' 'ਕੋਸੁ' 'ਚਾਂਡੂਰੁ' ਨ ਕੋਈ।
ਰਾਮੁ ਨ ਚੀਨਿਆ ਆਪਨੀ ਪਤਿ ਖੋਈ।
ਬਿਨੁ 'ਜਗਦੀਸ' ਨ ਰਾਖੈ ਕੋਈ ॥੧੧

ਬਿਨੁ ਗੁਰ, ਗਰਬੁ ਨ ਮੋਟਿਆ ਜਾਇ।
ਗੁਰਮਤਿ ਧਰਮੁ ਧੀਰਜੁ ਹਰਿ ਨਾਇ।
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਗੁਣ ਗਾਇ ॥੧੨
(ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫
(ਸਿਹਲਾ)

ਅਚੁਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸੁਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ।
'ਮਧੁਸੂਦਨ' 'ਦਾਮੋਦਰ' ਸੁਆਮੀ।
'ਰਿਖੀ ਕੇਸ' 'ਗੋਵਰਧਨ-ਧਾਰੀ'।
ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਹਰਿ ਰੰਗਾ ॥੧

ਮੋਹਨ 'ਮਾਧਵ' 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' 'ਮੁਰਾਰੇ'।
'ਜਗਦੀਸੁਰ' ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰੇ।
ਜਗ-ਜੀਵਨ ਅਭਿਨਾਸੀ ਠਾਕੁਰ,
ਘਟ ਘਟਿ ਵਾਸੀ ਹੈ ਸੰਗਾ ॥੨

ਧਰਣੀਧਰ ਬੀਸ 'ਨਰ ਸਿੰਘ' 'ਨਾਰਾਇਣ'।
'ਦਾਤ੍ਰਾ ਅਗ੍ਰੇ ਪ੍ਰਿਥਮਿ ਧਰਾਇਣ'।
'ਬਾਵਨ' ਰੂਪ ਕੀਆ ਤੁਧੁ ਕਰਤੇ!
ਸਭ ਹੀ ਸੋਤੀ ਹੈ ਚੰਗਾ ॥੩

'ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ' ਜਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੋਖਿਆ।
'ਬਨਵਾਲੀ' 'ਚੰਡਪਾਣਿ' ਵਰਸਿ ਅਨੂਪਿਆ।
'ਸਹਸ-ਨੇਤ੍ਰ' ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਸਹਸਾ
ਇਕੁ ਵਾਤਾ ਸਭ ਹੈ ਮੰਗਾ ॥੪

ੲ.

ਭਗਤਿ-ਵਛਲੁ ਅਨਾਥਹੁ ਨਾਥੇ।
'ਗੋਪੀਨਾਥੁ' ਸਗਲੁ ਹੈ ਸਾਥੇ।
'ਬਾਸੁ ਦੇਵ' ਨਿਰੰਜਨੁ ਦਾਤੇ,
ਬਰਨ ਨ ਸਾਕਉਂ ਗੁਣ ਅੰਗਾ ॥੫

ਮੁਕੰਦ ਮਨੋਹਰ 'ਲਖਮੀ' 'ਨਾਰਾਇਣ'।
'ਦੁਪਤੀ ਲਜਾ ਨਿਵਾਰਿ ਉਧਾਰਣ'।
'ਕਮਲਾ-ਕੰਤ' ਕਰਹਿ ਕੰਤੂਹਲ,
ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ ਨਿਹੰਗਾ ॥੬

ਅਸੇਘ ਵਰਸਨ ਆਜੂਨੀ ਸੰਭਉ।
ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਜਿਸ ਕਢੇ ਨਾਹੀ ਖਉ।
ਅਭਿਨਾਸੀ ਅਭਿਗਤਿ ਅਗੋਚਰ
ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੁਝ ਹੀ ਹੈ ਲਗਾ ॥੭

'ਸ਼੍ਰੀ ਰੰਗ' 'ਬੈਕੁੰਠ ਕੇ ਵਾਸੀ'।
'ਮਛ' 'ਕਛੁ-ਕੂਰਮ' ਆਗਿਆ ਅਉਤਰਾਸੀ।
'ਕੇਸਵ' ਚਲਤ ਕਰਹਿ ਨਿਰਾਲੇ;
ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿ ਸੇ ਹੋਇਗਾ ॥੮

ਨਿਰਾਹਾਰੀ ਨਿਰਵੈਰੁ ਸਮਾਇਆ।
ਧਾਰਿ ਖੇਲੁ 'ਚਤੁਰ ਭੁਜੁ' ਕਹਾਇਆ।
'ਸਾਵਲ-ਸੁੰਦਰ' ਰੂਪੁ ਬਣਾਵਹਿ,
ਬੇਣੁ ਸੁਨਤ ਸਭ ਮੋਹੰਗਾ ॥੯

ਬਨਮਾਲਾ ਬਿਭੂਖਨ 'ਕਮਲ-ਨੈਨ'
ਸੁੰਦਰ ਕੰਡਲ ਮੁਕਟ ਬੈਨ।
ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀ;
'ਮਹਾ ਸਾਰਥੀ' ਸਭ ਸੰਗਾ ॥੧੦

'ਪੀਤ-ਪੀਤੰਬਰ' ਤ੍ਰਿਭਵਣ-ਧਣੀ।
'ਜਗੰਨਾਥੁ' 'ਗੋਪਾਲੁ' ਮੁਖਿ ਭਣੀ।

‘ਸਾਰਿੰਗ-ਧਰ’ ‘ਭਗਵਾਨ’ ਬੀਨੁਲਾ’
ਮੈਂ ਗਣਤ ਨ ਆਵੈ ਸਰਬੰਗਾ ॥੧੧

ਨਿਹ ਕੰਟਕੁ ਨਿਰਕੇਵਲੁ ਕਹੀਐ ।
‘ਥਨੰਜੈ’ ਜਲਿ ਬਲਿ ਹੈ ਮਹੀਐ ।
ਮ੍ਰਿਤਲੋਕ ਪਇਆਲ ਸਮੀਪਤ
ਅਸਥਿਰ-ਬਾਨੁ ਜਿਸੁ ਹੈ ਅਭਗਾ ॥੧੨

* * * * *

ਆਪੇ ‘ਗੋਪੀ’ ਆਪੇ ‘ਕਾਨ੍ਹ’ ।
ਆਪੇ ਗਉ ਚਰਾਵੈ ਬਾਨਾ ।
ਆਪਿ ਉਪਾਵਹਿ ਆਪਿ ਖਪਾਵਹਿ
ਤੁਧੁ ਲੋਪੁ ਨਹੀ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਰੰਗਾ ॥੧੫

ਏਕ-ਜੀਹ ਗੁਣ ਕਵਨ ਬਖਾਨੈ ।
ਸਹਸ-ਵਨੀ ‘ਸਿਖ’ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਨੈ
ਨਵ-ਤਨ ਨਾਮ ਜਪੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ;
ਇਕੁ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭ ਕਹਿ ਸੰਗੀ ॥੧੬

* * * * *

‘ਕਿਰਤਮ-ਨਾਮ’ ਕਥੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹਥਾ ।
‘ਸਤਿ’ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਗਤ ਪਏ ਸਰਣਾਈ;
ਦੇਹ ਦਰਸੁ ਮਨਿ ਰੰਗ ਲਗਾ ॥੨੦॥XX੨॥੧੧

(ਪੰਨਾ ੧੦੮੨-੩)

ਬੌਸ, ਇਸੇ ‘ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ’—ਪਰ ‘ਨਿਹ ਸੰਗਾ’—ਜਗਦੀਸ਼
ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ‘ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ
ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰੁ ਮਗਰੋਂ ਸਾਫ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—

“ਹਮ ਏਕ ਹੀ ਕੋ ਬਿਥਿ ‘ਨੋਕ ਪੁਮਾਨਜੋ’ ॥੧੫
(ਅੰਤਿਕਾ-ਸ੍ਰੋਯੇ ੩੨)

ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ

‘ਗੁਰਬਾਣੀ’ ਤੇ ‘ਇਤਿਹਾਸ’—ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਜੁੱਸਾ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਪ੍ਰਗਟਿ
ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਮੋਲਕ ਸਮਾਂ
ਤੇ ਸ਼ਕਤਿ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ
—ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ਹੋਵੇ ਕਿਤੇ ਪਰਥਾਇ।

ਓਇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹਰਿ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਤਿਲੁ ਨ ਤਮਾਇ ॥੮

(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੩)

—ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਬੋਲਣਾ, ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਵੱਸਿ ਹੀ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ। ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਲਾਲਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲ-ਸਮਾਨ ਥੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ, ਉਪਵੇਸ਼ ਤੇ
ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਬੁੱਧਿ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ
ਆਏ ਸਨ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਪਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

ਜਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪੁਭ ਹਮ ਕਉ ਸਮਝਾਯੋ ।
ਇਮ ਕਹਿ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕਿ ਪਠਾਯੋ ॥੫:—
“ਮੈਂ ਅਪੁਨਾ ਸੁਤ ਤੋਹਿ ਨਿਵਾਜਾ!
ਪੰਥ ਪੁਰੁਰ ਕਰਬੋ ਕਹੁ ਸਾਜਾ!
ਜਾਇ ਤਹਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਚਲਾਇ!
ਕਬੁੱਧਿ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕ ਹਟਾਇ ॥”੧੯

(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’-ਅਧਿ: ੬)

ਜੇ, ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਹਿਤ ਜਨਮ ਧਾਰ ਕੇ, ਧਰਮ-ਪੁਰਾਰ,
ਚਲਨ-ਸੁਧਾਰ, ਦੁਸ਼ਟ-ਸੰਘਾਰ ਤੇ ਸੰਤ-ਉਥਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ
ਸਮਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਤੇ ਰਚਵਾਇਆ, ਸਭ
ਇਸੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ
ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਥੀ ਇਸੇ ਮੁੱਖ-ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਆਪ
ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

“ਆਵਰ ਬਾਂਡਨਾਂ ਨਾਹਿ ਪੁਭ,
ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਕੇ ਚਾਇ!”

੮.

—ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦਿਮਾਗ-ਸੋਚੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਉਗਾਹ ਹੈ, ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਵਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ, ਸਾਰਾ ਧਨ, ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਵਾਰ ਤੇ ਓੜਕ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹੇ ਕੰਮ ਕਰ ਘੱਤੇ ਕਿ ਥੋੜੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਆਪ ਨੇ ਕੀਤਾ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ? ਆਪ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੇਵਾ ਹੀ ਇਤਨੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ; ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿੱਤਾਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ; ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤੀਆਂ ('ਆਦਿ' ਤੇ 'ਵਸਮੇ' ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਤੇ ਸਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ॥

ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਸ੍ਰੀ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ (ਹਰਿ ਮੰਦਰਿ) ਪੜ੍ਹਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਬਿਰਾਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਬਿੱਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਸੋਚੇ ਮਿਲੇ ਜਾਪਦੇ ਨਿ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੱਤੇ ਤੇ ਛੰਦ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਨਿਜ-ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਭੀ ਸਨ। 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਦੇ ਅੰਤ ਪੁਰ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਇ—

“ਅਥ ਰਾਮਾ ਅਵਤਾਰ ਕੇ ਉਪਰਾਂਤ ਏ ਪਉੜੀਆਂ ਖਾਸ
ਦਸਖਤ ਲਿਖੀ ਥੀ ਜੋ ਉਤਾਰ ਕੈ ਲੀਆ ॥”

ਭਲੇ ਭਾਗੀਂ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਸਲ ਪੱਤੇ ਭੀ ਲੱਭ ਪਏ ਨਿ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਦੇ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੱਠੇ, ਉਹ ਪਉੜੀਆਂ ਜੋ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਉਤਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਅਕੁਣ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:—

ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਇਸ ਨੋਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਅਸਲ ਹੁਕਮ ਨਾਮਿਆਂ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ 'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ; ਕਿ ਇਹ ਨੋਟ ਠੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਸਤਖਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸੰਗਰੂਰ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਬੀੜ, ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬਿਰਥ ਪੋਥੀ—ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਲੱਭੀ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਹੈ—ਵਿਚ ਭੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ॥

ਇਸ ਨੋਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਇ, ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ੨੨੫੫ ਛੰਦ ਤਾਂ 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ 'ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦਿਤੇ ਸਨ; ਅਰੁ ਸਵਾ ਲੱਖ ਛੰਦ ਹੋਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਜੋ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਤੋਂ ਲਾਕੇ ਅਗਾੜੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਥਿ: ਮਿਤੀ ਹਾੜ ਵਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ 'ਰਾਮਕਥਾ' ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਜਾਪੁ' ਤੋਂ 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਤੱਕ ਦਰਜ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਛੰਦ, ਸਵਾ ਲੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਨ। 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਤੇ ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਹੋਰ ਛੰਦ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਿਰ ਬੱਦ ਰਚੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਮਾਰ 'ਸਵਾ ਲੱਖ' ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਜਿਤਨੀਆਂ ਖੀੜਾਂ 'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀਆਂ (ਕੀ ਲਿਖਤਿ, ਕੀ ਛਾਪਾ) ਦਰਜ-ਪਰਸ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸਤਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸੌ ਸਾਢੇ ਤ੍ਰਿਵੰਜਾਹ ਛੰਦ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:—

- ੧-ਜਾਪੁ ੧੯੯
- ੨-ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ ੨੭੧॥ (ਦੋ ਸੌ ਸਾਢੇ ਇਕਹੱਤ੍ਰ)

੩-ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ:—

- (੧) ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ੪੭੧
- (੨) ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੋਵੇਂ ੪੯੫
- (੩) ਬਿਸਨੁ ਕੇ ਚਉਬੀਸ ਅਵਤਾਰ ੪੩੭੦
- (੪) ਮੀਰ ਮਹਦੀ ੧੧
- (੫) ਉਪ ਅਵਤਾਰ:—
- (ੳ) ਝੂਹਮਾਂ ਦੇ ੭ ੩੪੫
- (ਅ) ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ ੨ ੮੫੬*
- (੬) ਅੰਤਿਕਾ:—
- (ੳ) ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਕੇ ੯
- (ਅ) ਸਵੈਯੇ ੩੨

੪-ਸਸਤ੍ਰ ਨਾਮ-ਮਾਲਾ ੧੩੧੮੯

੫-ਵਾਰ ਸੁੀ ਭਗਉਤੀ (ਦੁਰਗਾ) ਜੀ ਕੀ ੫੫

੬-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ:—

- (੧) ਮੰਗਲ, ਉਥਾਨਕਾ ਤੇ 'ਦਾਨ-ਧਰਮ' ੩੩੬
- (੨) ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਪਾਖਯਾਨ ੭੫੫੯੯

੭-ਅਸਫੋਟਕ :-

- (੧) ਕਬਿੱਤ-ਸਵੈਯੇ ੫੭
- (੨) ਸੱਦਾਂ (ਖਿਆਲ ਤੇ ਮਾਝ) ੨

*ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਦਸਤਖਤੀ ਪੱਤ੍ਰੇ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਬਣਾ ਕੇ, ਅੰਕ-ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਈ ਹੋਈ ਭੀ ਹੈ।

†ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖਾਨੇ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਬੀੜ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ 'ਦਸਖਤੀ ਨੋਟ' ਦੇ ਅੰਤਿ, ਛੰਦ ੧੪੫੫ ਲਿਖੇ ਹਨ; ਪਰ ਅੰਦਰ ਦਰਜ, ੧੩੧੮ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ।

‡ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ੩੨੫ਵਾਂ 'ਤ੍ਰਿਯਾ ਚਰਿੱਤ੍ਰ' ਕਿਸੇ ਭੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਬੀੜ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ੧੯ ਛੰਦ ਅਢਜ਼ੀ (ਕੁੱਲ ਜੋੜ) ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੦੧੫

ਜੋੜ ਕੁਲ = ੧੭੩੫੩ =

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ-ਫੰਗ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸੈਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਨਾਮ-ਨਾਮੀ ਨਾਲ ਮਨਸੂਬ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਅਲਬੱਤਾ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ' ਦੇ ਚਹੁੱਠੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੰਗਲ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰਾਸ ਮੰਡਲ' ਨਾਲ ਦਾ ਅਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ; ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਦਸਮ' ਦਾ-ਭੁੱਲ ਨਾਲ ਯਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਰ-ਦੂਜੇ 'ਚੰਡੀ ਚਟਿਤ੍ਰ' ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਲਭਦਾ ਇ) ਜ਼ਰੂਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਹੁੰਦੇ ਨਿ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਅਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਚਿੱਲ ਯਾ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਉਤਲੇ 'ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ' ਦਸਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਥੀ ਸਿਰਫ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ, ਕੁਝਕੁ ਪਾਠਾਂ ਤੁ ਨਾਲ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਛੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:-

- ੧- 'ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ' ਛੰਦਾਂ 'ਚੋਂ ਅੰਤਲੇ ੬
- ੨- ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ 'ਚੋਂ- ੬
- (ੳ) 'ਬਿਰਹ ਨਾਟਕ' ਦਾ ਮੰਗਲ (ਸ੍ਰੀ ਕਰਵਾਲ ਜੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ) ੬
- (ਅ) ਜੁੱਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੰਗਲ (ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ) ੧੧
- ੩- ਛੰਦ ਛੋਕਾ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੂ ਕਾ ੧੩੭
- ੪- ਸੰਸਾਹਰ ਸੁਖਮਨਾ ੧੨੭
- ੫- ਮਾਲਕਉਸ ਕੀ ਵਾਰ ੧੧

§ ਭਾਈ ਕੋਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੨੬ ਬਿ: ਲਿਖੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ.....' ਅਤੇ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ (ਗੁਲਾਮ ਮਹੱਯੁਦੀਨ ਖਾਨ) ਨੇ 'ਤਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ' (ਫਾਰਸੀ) ਵਿੱਚ ਬੈਂਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੪੦੦ ਦੱਸੀ ਹੈ।

(ਇਕੀਹ ਸੌ ਨੌ) ਜੋੜ ਕੁਲ = ੨੧੦੯

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਮਾਰ ਕਰਕੇ ਬੀ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਘਾਟਿ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਨੇ ਛੰਦ ਕਿੱਥੋਂ ਗੁਆਚੇ ਹਨ? ਇਸ ਦਾ ਕੁਝਕੁ ਥਹ-ਪਤਾ ਹੋਣ ਲਿਖੇ ਖੱਪੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ:-

- ੧- 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ' ਦਾ ਅੰਤਲਾ (੨੭੨ਵਾਂ) ਛੰਦ ਅੱਧਾ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਇ, ਇਸ ਅੱਧੇ ਨਾਲ ਚੌਖੇ ਪੂਰੇ ਥੀ ਗੁਆਚੇ ਹੋਣ।
- ੨- 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਭੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ; ਜਾਦੋ-ਬੰਸ-ਬਿਧੂਸ ਤੇ ਕਾਨੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਲੋਕ-ਪਿਆਨੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਛੰਦ ਲੋਪ ਹਨ।
- ੩- 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਗੁੰਥ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੰਸਾਰ-ਵਰਗ-ਰਾਜ ਧਰਮ; ਦਾਨ ਧਰਮ, ਭੋਗ ਧਰਮ ਤੇ ਮੋਛ ਕਰਮ-ਵਿਚੋਂ, ਪਹਿਲਾਂ 'ਦਾਨ ਧਰਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਭੀ ਪੂਰਾ ਦਰਜ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਈ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਜੇ 'ਭੋਗ-ਧਰਮ' ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਯਾਨ' ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਈਏ; ਤਦ ਥੀ ਦੋ-ਛਾਈ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਚੌਖੇ ਛੰਦ ਹੋਰ ਚਾਹੀਏ।
- ੪- 'ਸ੍ਰੀ ਨਾਮ ਮਾਲਾ' ਵਿਚੋਂ ਥੀ-ਪਟਨਈ ਬੀੜ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੂਜਬ ੧੪੫੫ ਵਿਚੋਂ ੧੩੭ ਛੰਦ ਗੁੰਮ ਹਨ।
- ੫- 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਯਾਨ' ਵਿੱਚ ੩੨੫ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਾਲੇ ੧੯ ਛੰਦ ਗੁਪਤ ਹਨ।
- ੬- 'ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ' ਦੇ ਬੈਂਤ, 'ਛਿੱਬਰ' ਤੇ 'ਬੂਟੇਸ਼ਾਹ' ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ੧੪੦੦ ਸਨ; ਪਰ ਲਭਦੇ ਨਿ ਮਸਾਂ ੮੬੭। ਪੰਜ ਸੌ ਤੋਹਿਹ ਬੈਂਤ 'ਦਾਸਤਾਨ' ਨਾਲੋਂ ਹੀ ਵਿਛੋੜੇ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਏ ਨਿ।

'ਛਿੱਬਰ' ਦੇ ਬਿਆਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ; ਉਦੋਂ ਬੀੜ (ਜਿਲਦ) ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਝੀ। ਸੰਮਤ ੧੭੫੭-੮ ਵਿੱਚ ਇਕੋਰਾਂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਸੂਧਰੀ ਤੇ ਛਿੱਬਰ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਵੁਝਮਣਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਤੇ ਇਸ ਗਿਰੰਥ ਦੀ ਮਿਸਲ ਭੀ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਈ। ਵੀਹ-ਵਿੱਸਵੇਂ ਅਲੌਭ ਛੰਦ, ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਬੇਦਰਦ ਖਰੂਈਆਂ ਦੀ ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ॥

ਰਚਨ-ਕਾਲ

ਉਕਤਿ 'ਬਾਸ ਦਸਤਖਤੀ' ਪੌੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਰੂਤਾ ਜੀ ਨੇ 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਪਚਵੰਜਾਹ ਮਿਤੀ (੧੫) ਹਾੜ ਵਈ ਏਕਮ (ਮੰਗਲਵਾਰ) ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸੰਮਤ ਸੌਤ੍ਰਹ ਸਹਸ ਪਚਾਵਨ ।
ਹਾੜ ਵਈ ਪ੍ਰਿਥਮ ਸੁਖ ਦਾਵਨ ।
* * * * * ॥ ੨੨੫੧

ਉਸੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ 'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਹਾੜ ੧੫ (੧੪ ਜੂਨ ੧੬੯੮) ਤੱਕ ਰਚੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਭੀ ਇਸੇ ਦਿਨ ਹੋਈ, ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਹੋ ਜਨਮ-ਸੰਮਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ, ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ 'ਛਿੱਬਰ' ਨੇ 'ਬੀਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ' ਦਸਾਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾਂ ਵਿਖੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:-

'ਛੋਟਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ' ਜਨਮੇ, ਸਾਹਿਬ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੇ ਧਾਮ ।
ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਪਚਵੰਜਾ, ਬਹੁਤ ਖਿਡਾਵੇ ਲਿਖਾਰੇ ਨਾਮ ।
ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੀ ਪਿਆਰਾ, ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਖਿਡਾਇਆ ।
ਸਿੱਖਾਂ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ: "ਜੀ! ਨਾਲ ਚਾਹੀਐ ਮਿਲਾਇਆ!!" ੨੨੩

ਬਚਨ ਕੀਤਾ: 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਹੈ ਓਹੁ, * ਏਹ ਅਸਾਡੀ ਹੈ ਖੇਡ!"
ਨਾਲ ਨ ਮਿਲਾਇਆ, ਆਹਾ ਪਿਆਰਾ; ਕਉਨ ਜਾਨੇ ਭੇਦ!! ੨੨੪
(ਚਰਨ ਚਉਧਵਾਂ)

ਸੈਪਰ ਇਸ 'ਛੋਟੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ' ਵਿੱਚ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ, ਕੋਈ ਪੰਜੀਹ-ਤ੍ਰੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ-ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਮੁਜਬ-ਐਉਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ:-

(੧) ਦੋਬਿ ਪਾਠ-ਕਵਿ ਚੂਕਾਮਣਿ ਜੀ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਚਉਧਵੇਂ ਅਧਿਆ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਨਿ-

ਜਿਹ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਜਨਮਨ ਸੁਧਿ ਆਈ ।
ਤਿਮ ਤਿਮ ਕਹੋ ਗਿਰੰਥ ਬਨਾਈ ।
ਪ੍ਰਥਮੇ ਸਤਿਜੁਗ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਲਗਾ ।
ਪ੍ਰਥਮੇ 'ਦੋਬਿ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਕੇ ਕਹਾ ॥੧੦
ਪਹਿਲੇ 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਬਨਾਯੋ ।
ਨਖ-ਸਿਖ ਤੇ ਫੁਮ ਭਾਖਿ ਸੁਨਾਯੋ ।

* ਇਹ ਸੰਨਤ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ' ਵਲਿ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਜਿਕਰ ਇਉਂ ਪਹਿਲੇ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸੰਮਤ ਸੋਲਾਂ ਸੌ ਅਠਵੰਜਾ ਸੋ ਗਏ ।
ਤਬ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ' ਜਨਮ ਖੇ ਲਏ ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਜੀ ਦੇ ਧਾਮ, ਜਨਮ 'ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ' ਧਾਰਾ ।
ਦਾਇਆ ਸੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ 'ਭੋਲਾ'-ਲਿਖਾਰੀ ਖਿਡਾਵਨਹਾਰਾ ॥

[੨੨੩

'ਛਿੱਬਰ ਜੀ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਵਿਰਾਜਣ ਤੋਂ ਬਾਦ, 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਭੀ, ਨਉਂ-ਵੇਂ ਮਹਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਦੁਬਾਰੇ ਲਖਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੋਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਇਕ ਜਿਲਦ (ਬੀੜ) ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।

(ਚਰਨ ਦਸਵਾਂ, ਛੰਦ ੩੭੦-੭੧)

੧-ਵੇਖਿਆ ।

ਫੋਰਿ ਕਥਾ ਤਥ ਪ੍ਰਥਮ ਸੁਨਾਈ।

ਅਥ ਚਾਹਤ ਫਿਰਿ ਕਰੋ ਬਡਾਈ॥੧੧

ਯੌਨੀ ਜਿਉਂ ੨ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚਿ ਵੇਖੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਕਉਤੁਕ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੇ ਗਏ; ਤਿਉਂ ੨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਦੇ ਗਏ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤ ਰਹੀ ਚੋਕੜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ-ਸਤਿਜੁਗ-ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਯਾਦ ਆਈ; ਸੋ, ਪਹਿਲ-ਪ੍ਰਥਮੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦੋਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜੁੱਧ ਦੀ ਕਥਾ, 'ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਪੁਰ, ਮੁੱਢ ਥੋਂ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ । ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ੨੨੭ ਛੰਦ, ਵੀਹ-ਵਿਸਵੇ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਚਾਲੀ-ਇਕਤਾਲੀਹ ਬਿੰ: (੧੬੮੩-੪ ਈ:) ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਲਿਖੇ ਗਏ । ਅਰੁ ਬਾਕੀ ਫਿਅ (੬),-ਪਟਨਈ ਬੀੜ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿ ਲਿਖੀ ਤਾਰੀਖ ਅਨੁਸਾਰ "ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਮਿਤੀ ਵੱਗੁਣ ੨੮" ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰਚ ਕੇ ਵਧਾਏ ਗਏ ।

੨-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ-

(ੳ) ਦਸਮ ਕਥਾ ਭਾਗਵਤ ਕੀ-ਉਂਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ 'ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ ਪਉੜੀਆਂ' ਦੀ ੨੨੫੮ਵੀਂ ਰੋਪਈ ਵਿਚ ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ-

“ਜੋ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਰਿਤ੍ਰੁ ਵਿਖਾਏ ।
'ਦਸਮ' ਬੀਰ ਸਭ ਭਾਖਿ ਸੁਨਾਏ ।
ਗਿਆਰਾ ਸਹਸ ਫਿਅਸੀ ਛੰਦਾ ।
ਕਹਿ 'ਦਸਮ' ਪੁਰਿ ਬੈਠਿ ਅਨੰਦਾ ॥”

ਅਰਥਾਤ ਦੁਆਪਰ ਜੁਗ ਵਿਚ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਜਗਦੀਸ਼ ਨੇ ਜੋ ਜੋ ਚਰਿਤ੍ਰੁ ਵਿਖਾਲੇ ਸਨ; ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਸਿਕੰਧ 'ਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਲੈ ਕੇ, ਅਸਾਂ ੧੧੮੬ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦਪੁਰਿ (ਮਾਧੋਵਾਲ) ਬਹਿਕੇ ਆਖਿ (ਰਚੇ) ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਉਚਾਰਨ-ਢਬ ਦਾ ਮੇਲ-ਗੇਲ ਵੇਖ ਕੇ, ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਏ; ਕਿ ਭਾਗਵਤ ਦੀ 'ਦਸਮ ਕਥਾ' ਬੀ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਇਕਤਾਲੀ-ਬੈਤਾਲੀਹ

੧-ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ।

(੧੬੮੪-੫ ਈ:) ਦੇ ਏਕ-ਗੋੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਹੈ ।

(ਅ) ਗੋਪੀ ਬਿਰਹ ਨਾਟਕ-ਲੇਕਿਨ ਓਦੋਂਕੁ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਣਹਾਰ ਜੀ ਦੀ, ਕਹਲੂਰ ਪਤਿ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਅਣ-ਬਣ ਹੋ ਗਈ; ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਕਥਨ-

ਦੇਸ-ਥਾਲ ਹਮ ਤੇ ਪੁਨਿ ਭਈ ।
'ਸਹਰ ਪਾਂਵਟਾ' ਕੀ ਸੁਧਿ ਲਈ ।
ਕਾਲਿੰਦ੍ਰੀ ਤਟਿ ਕਰੇ ਬਿਲਾਸਾ ।
ਅਨਿਕ ਭਾਂਤਿ ਕੇ ਪੇਖਿ ਤਮਾਸਾ ॥੨ (ਅਧਿ: ੭)

—ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪ ਨੂੰ ਵਤਨ ਛੱਡਿ ਪਰਦੇਸ (ਨਾਹਣ-ਰਾਜ ਵਿਚ) ਪਾਂਵਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ । ਓਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਖੂਬ ਕੋਡ-ਤਮਾਸ਼ੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਵੰਨ-ਸਵੰਨ ਰੰਗ ਵੇਖੇ । ਤਾਜੇ ਵਤਨ-ਵਿਚੋੜੇ ਦੇ ਬਿਰਹੇ, ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਹੁ-ਬਿਛੋਹ ਦੇ ਪੱਜਿ ਗਾਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੩੪ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ, ਆਪ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਚਉਤਾਲੀਹ ਸਾਵਣ (ਜੁਲਾਈ ੧੬੮੭) ਦੱਸਿਆ ਹੈ:-

ਸੱਤ੍ਰਹ ਸੈ ਚਵਤਾਲ ਸੋ, ਸਾਵਨ ਸੁਦਿ ਬੁਧਵਾਰਿ ।
'ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ' ਮੋਂ ਸੁ ਮੈ ਰਚਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਿ ॥੮੪੯॥*
[(੩੯੧੮)]

(ੳ) ਰਾਸ ਮੰਡਲ-ਅਗਲੇ ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ--ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਪੈਤਾਲੀਹ (੧੬੮੮ ਈ:) ਵਿੱਚ,--ਆਪ ਨੇ ਕਾਨ੍ਹ ਸਲੋਨੜੇ ਤੇ ਹਰਨਾਖੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਆਪੋ-ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਖੇਲ, ੩੪੦ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ । ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਸ-ਮੰਡਲ' ਰੱਖਿਆ । ਜਿਹਾ ਕੁ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

*ਇਹ ਅੰਕੁ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਹੈ, ਅਰੁ ਬੁਕਟਾਂ ਅੰਦਰ ਪਟਣੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਦਾ । ਛਾਪੇ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅੰਕੁ ੯੮੩ ਹੈ ।

ਅਰੁ ਪੁਨਿ ਕਹਾ ਰਾਸ-ਮੰਡਲਾ।
ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਹਰਿ ਗੋਪਿਨ ਤਨ ਖਿਲਾ।
ਤੀਨ ਸਪਤ ਅਰੁ ਚਾਲਿਸ ਕਹੇ।

... .. (ਖਾਸ ਨੋਟ)
ਸੰਤੋਹ ਸੈ ਪੈਂਤਾਲ ਸੋ ਕੀਨੀ ਕਥਾ ਸੁਧਾਰੇ।
... .. ॥੭੫੦* (੩੭੯੬)

ਸੰਸਾਰ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਬਉਤਾਲੀਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਅਚਾਨਕ ਪਰਲੋਕ-ਗਾਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਨਗਰੀਆ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕਾਇਲ ਸੀ; ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਲ-ਬੁੱਝੇ ਪੁਰ ਗੁਆਂਢੀ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਬ ਛਾਂਟਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਰਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਨਾਹਣ ਦੇਸਿ ਆ ਵਿਰਾਜਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਰ-ਮਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕੋਲ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਸਿਰੋ ਲਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਰ, ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਪਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਾ ਡੀਮ ਚੰਦ ਕਹਲੂਕੀਏ ਨਾਲ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਰੀਝ ਕੇ, ਮੁੜਿ ਮਛਰਨਾ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਰੁ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਭੀ ਆਨੀ-ਬਹਾਨੀ ਖੁਣਸਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਆਗਮ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਲਈ ਜਜਬਾ-ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੁੱਧ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਰਚਣੇ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਇਉਂ

(ਸ) 'ਜੁੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅੱਠ ਸੌ ਪੰਜਹੱਤ੍ਰ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੋਥੀ ਰਚ ਲਈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

ਬਹੁਰ ਸੁ 'ਜੁਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ' ਬਖਾਨਾ।
ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਹਰਿ ਦਾਰੁਣ ਰਣ ਠਾਨਾ।
ਆਠ ਸਹਸ ਪਚਹੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨੇ।
ਕਹਾ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਿਆਨੇ। (ਨੋਟ ਖਾਸ)

*ਇਹ ਅੰਗੁ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ; ਤੇ ਬੁਕਟਾਂ ਅੰਦਰਿ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਮੁਤਾਬਿਕ। ਲੇਕਿਨ ਛਾਪੇ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਛੰਦ ੭੫੪ ਅੰਕ ਪੁਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਪੈਂਤਾਲ ਸੈ, ਸਾਵਨ ਸੁਦਿ ਬਿਤਿ ਦੀਪ।
ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ ਸੁਭਕਰਨ ਜਮੁਨਾ ਬਹੈ ਸਮੀਪ ॥ ੩੪੫੬*

੩-ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਪੁਰਾਣ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਮੌਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਇ; ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵਲੋਂ, ਯਵਨ-ਰਾਜ ਦਾ ਬਲ ਤੋੜਨ ਲਈ 'ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ' ਦੀ ਅਰਾਧਣਾ-ਆਵਾਹਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਦੇਣੇ ਸੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੌ ਦੀ ਇੱਕ—

“ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਰੱਛਾ ਹਮ ਨੈ।
ਸਰਬ ਲੋਹ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਹਮ ਨੈ।
ਸਰਬ ਕਾਲ ਜੀ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਹਮ ਨੈ।
ਸਰਬ ਲੋਹ ਜੀ ਦੀ ਸਦਾ ਰੱਛਿਆ ਹਮ ਨੈ।

ਤੇ

“ਅਸਿ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ, ਖੰਡੋ ਖਰਗ, ਤੁਪਕ, ਤਬਰ ਅਰੁ ਭੀਰ; ਸੈਫ, ਸਿਰੋਹੀ, ਸੈਰਥੀ, ਇਹੈ ਹਮਾਰੈ ਪੀਰ!”— ਸੁਣਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕੀਤੇ। ਵੀਹ-ਵਿੱਸਵੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਸਾਰ ੧੭੪੨-੩ ਦੀ ਹੈ।

੪-ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ—'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ, ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਹਿਤਕ-ਭਾਖਾ (ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ) ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ-ਬੀਰਾਂ ਅੰਦਰ ਜੁੱਧ-ਜੰਗ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਭਰਨ ਹਿੱਤ, ਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹਰ-ਮਨ ਪਿਆਰੇ ਕਾਵਿ 'ਵਾਰ' ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਹਟਵਾਣੀਆਂ, ਤੇ ਮਾਲੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਤੇ ਸਾਧਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਬੀ, ਸਾਂਦਲ-ਬਾਰ ਦੇ ਸ਼ੇਰ-ਬਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾੱਦ, ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਭੈ-ਭਰਪੂਰ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ।

੫-ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ—ਜੁੱਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖ ਕੇ, 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-

*ਇਹ ਅੰਗੁ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਹੈ। ਛਾਪੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਅੰਕੁ ੨੪੯੦ ਹੈ।

ਕਥਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਦੂੰ ਅੱਠ ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਹੀ, ਆਉਂਦੇ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਛਿਤਾਲੀਹ (ਅਪਰੈਲ ੧੬੮੯ ਈ:) ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਜੱਧ ਲੜਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਰੁ ਉਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ; ਭੀਮ ਚੰਦ ਹੋਰੀਂ ਹਾਰ ਕੇ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਗਏ। ਇਸ ਪੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਚਾਉ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿ-ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਜੁੱਧ ਜੀਤਿ ਆਏ ਜਥੈ, ਟਿਕੈਂ ਨ ਤਿਨ ਪੁਰਿ ਪਾਂਵ।”-

ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ-

“ਕਾਹਲੂਰ ਮਹਿ ਬਾਂਧਿਓ, ਆਨਿ, ‘ਅਨੰਦਪੁਰ ਗਾਂਵ ॥੩੬’”

(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’-ਅਧਿ: ੮ ਵਾਂ)

ਇਉਂ ਆਪ ਪਾਂਵਟੇ ਤੋਂ ਮੁੜਿ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਛਿਤਾਲੀਹ ਕੌਤਿਕ-ਮੱਘਰ (ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ ੧੬੮੯ ਈ:) ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਥੋਵਾਲ ਆ ਵਿਰਾਜੇ। ‘ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ’ ਆਦਿ ਹਿਫਾਜ਼ਤੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਅਨੰਦਪੁਰ’ ਰੱਖਿਆ। ਵਸ ਰਹੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਹਰ ਖਿਆਲ ਤੇ ਹਰ ਕਸਬ ਦੇ ਲੋਕੀ ਆ ਕੇ, ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ‘ਧਰਮ ਜੁੱਧ’ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫਤਿਹ ਸੁਣਕੇ, ਲੋਕੀ ਹੋਰਾਨ ਹੁੰਦੇ; ਤੇ ਦੂਰੋਂ ੨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਰੁ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਵਰਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਅਰੁ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਮੋਢੀ-ਮੁਖੀਏ ਸਾਧੂ-ਸੰਤ, ਪੀਰ-ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ-ਨੇਤਾ ਭੀ ਆ ਕੇ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਚਰਚਾ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਿਸਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਨੁਕਤੇ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ, ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਹੋਠ ਛਪੇ ਵਿਕੋਲਿੱਤਰੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ੨੭੨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਗਏ। ੧੧ਵੇਂ ਤੋਂ ੧੫੦ਵੇਂ ਤੱਕ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਤ੍ਰਿਵੰਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ੧੫੧ ਤੋਂ ੧੬੦ ਤੱਕ ਵਸ ਸੁੰਯੇ ‘ਸੀਸ ਛੋਟ ਵੈਸਾਖੀ’ ਦੇ ਮੌਕੇ; ਏਦੂੰ ਅਗਲੇ ੨੦੦ ਤੱਕ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ੫੪-੫੫ ਬਿੰ: ਵਿੱਚ; ਅਤੇ ੨੦੧ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ‘ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਵਸੋਂ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਪਚ-ਵੰਸ਼ਾਹ ਬਿੰ: (੧੬੯੮ ਈ:) ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਸਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰੁ

ਮੁਢਲੀਆਂ ਦਸ ਚੌਪਈਆਂ ‘ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ-ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਪਚਵੰਸ਼ਾਹ ਜੇਠ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰਿ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

੬-ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਯਾਨ ਗ੍ਰੰਥ-ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ੪੭-੮ ਬਿੰ: (੧੬੯੦-੯੧ ਈ:) ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੋਗੀ, ਵੈਰਾਗੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਦਿ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂ-ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਪਰਖ-ਪ੍ਰਖਾਵੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਤਾਂ ਵੈਸਾਖੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਪੁਰ ‘ਛਜੀਆਂ’ ਰਾਮਜਨੀ ਤੇ ‘ਅਨੂਪ ਕੌਰ’ ਲਾਹੌਰੀ ਖੜ੍ਹੇਟੀ ਆਦਿ ਰੂਪ-ਜੋਬਨ ਮੱਤੀਆਂ ਮੁੰਧ-ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਭੀ ਅਨੰਦਪੁਰਿ ਆਈਆਂ; ਅਰੁ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਨੁਹਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ, ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸੁਮੱਤੇ ਲਾਈਆਂ। ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਸੇ ਛਲ-ਛਿੱਦ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਨਰ-ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚਲਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਖਾਣੇ ਕਲਮ-ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਦੱਸਿਆ:-

ਅਰਘ, ਗਰਭ, ਨ੍ਰਿਪ, ਤ੍ਰਿਯਨ ਕੇ, ਭੇਦ ਨਾ ਪਾਯੋ ਜਾਇ।

ਤਉ ਤਿਹਾਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ, ਕਛੁ ਕਛੁ ਕਹੋਂ ਬਨਾਇ ॥੪੪
ਅਗਾੜੀ ੧੬ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿੱਚ, ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ, ‘ਇਸਤ੍ਰੀ-ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਵਲਿ ਅੰਕੁਣ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ:-
ਤਥੈ ਰਾਇ ਗ੍ਰਿਹਿ ਆਇ ਸੁ ਪ੍ਰਣ ਅੱਸੇ ਕਿਯੋ।
ਭਲੇ ਜਤਨ ਸੋ ਰਾਖਿ ਧਰਮ ਅਬ ਮੈ ਲਿਯੋ।
ਦੇਸ ਦੇਸਿ ਨਿਜੁ ਪੁਭੁ ਕੀ ਪੁਭਾ ਬਖੇਰਿ ਹੋ।
ਹੇ, ਆਨ ਤ੍ਰਿਯਾ ਕਹ ਬਹੁਰਿ ਨ ਕਬਹੂੰ ਹੋਰਿ ਹੋ ॥ ੪੯

ਦੋਹਰਾ

ਵਹੈ ਪ੍ਰਤੱਗਯਾ ਤਦਿਨ ਤੇ, ਬਿਆਪਤਿ ਮੈ ਹਿਯ ਮਾਹਿ।
ਤਾ ਦਿਨ ਤੇ ਪਰਨਾਰਿ ਕੇ, ਹੋਰਤ ਕਬਹੂੰ ਨਾਹਿ ॥੫੦
ਇਨ੍ਹਾਂ ੪੦੪ ਪਖਾਣਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪ ਨੇ ‘ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਯਾਨ’ ਰੱਖ ਕੇ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਤ੍ਰਿਵੰਸ਼ਾਹ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਅੱਠੇ

(? ਛੋਠਿ)* ਐਤਵਾਰਿ 'ਸਤਲੁਜ' ਨਦਿ ਕੰਢੇ-ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ:-

ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸਹਸ ਭਣਿੰਜੈ।
ਅਰਧ ਸਹਸ ਛੋਠਿ ਤੀਨ ਕਹਿੰਜੈ ॥
ਭਾਦ੍ਰਵ ਸੁਦਿ ਅਸਟਮਿ ਰਵਿਵਾਰਾ ॥
ਤੀਰ ਸਤ੍ਰਦ੍ਰਵ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਾ ॥ ੪੦੫(ਅੰਤਲਾ ਚਰਿਤ੍ਰ)

੭-ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ-ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਚੁਰੰਜਾਰ
(੧੬੯੭ ਈ:) ਵਿੱਚ ਹੀ—

“ਇਕ ਸਮੈ ਸ੍ਰੀ ਆਤਮਾ, ਉਚਰਯੋ ਮਤਿ ਸਿਉਂ ਬੈਨ ॥
ਸਭ ਪ੍ਰਤਾਪ ਜਗਦੀਸ਼ ਕੋ, ਕਹੋ ਸਕਲ ਬਿਧਿ ਤੈਨ ॥੨੦੧

... ..
ਤੁਮ ਕਹੋ ਦੇਵ ਸਰਬੰ ਬਿਚਾਰ।
ਜਿਮ ਕੀਆ ਆਪ ਕਰਤੇ ਪਸਾਰ।...੧॥੨੩੧

—ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਧ ਮਨ (ਜਾ ਸਰਥਾਲੂ ਸਿੱਖ) ਨੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ, ਕਿ ਜਗਤ-ਪਤਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਹਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ? ਤਾਂ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ (ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ) ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਹਮੀਅਤ ਅਤੇ ਕਠਨਾਈ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ, ਵਰਮਾਇਆ:-

ਜਦਪਿ ਅਭੂਤ ਅਨਭੈ ਅਨੰਤ।
ਤਉ ਕਹੋ ਜਥਾ ਮਤਿ ਤੈਨ ਤੰਤ ॥੧॥੨੩੧
(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)
ਸੂਛਮ ਰੂਪ ਨ ਬਰਨਾ ਜਾਈ ॥
ਬਿਰਥ ਸਰੂਪਹਿ ਕਹੋ ਬਨਾਈ ॥੭

*ਸ਼ਾਮੀ ਕਨੂੰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਲਿਖੀ Indian Ephamery (ਸੰਮਤ ਸਮਾਨਕਾ) ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਸਾਲ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਦ੍ਰਵ ਸੂਦੀ ਛੋਠਿ (੬) ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਇ, ਇਸ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਭੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਖਸਟਮਿ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ; ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਹਾਰੇ ਨੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ 'ਅਸਟਮਿ' ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਤੁਮਰੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤਿ ਜਬ ਗਹਿ ਹੋਂ।
ਛੋਰਿ ਕਥਾ ਤਬ ਹੀ ਸਬ ਕਹਿ ਹੋਂ।
ਅਬ ਮੈਂ ਕਹੋਂ ਸੁ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ'।
'ਸੋਢੀ ਬੰਸ' ਉਪਜਿਆ ਜਥਾ ॥੮

ਪ੍ਰਿਥਮ ਕਥਾ ਸੰਛੇਪ ਤੇ, ਕਹੋਂ ਸੁ ਹਿਤ ਚਿਤ ਲਾਇ ॥
ਬਹੁਰ ਬਝੋ ਬਿਸਥਾਰ ਕੈ, ਕਹਿ ਹਉਂ ਸਭੇ ਸੁਨਾਇ ॥੯

(ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ-'ਅਪਨੀ ਕਥਾ'-ਅਧਿ: ੨)

ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਾਂ, ਡਰ ਤੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ; ਤਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਖੁੱਧਿ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ (ਤੰਤ) ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਲੇਕਿਨ ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਸੂਖਮ (ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ) ਰੂਪ ਬਿਆਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸੋਢਾ ਸਰੂਪ-ਜੋ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਨਬੀਆਂ ਆਦਿ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਇ;—ਉਹੋ ਬਣਾ ਕੇ (ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਦੱਸਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਬੀ ਤਦ ਹੀ ਸਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸ ਸਕਾਂਗੇ; ਜੋ—ਹੇ ਜਗਦੀਸ਼! ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। —ਅੰਪਰ ਇਹ ਲੰਮੀ ਕਥਾ ਛੋਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਤੇ (ਆਪਣੇ) ਵੰਸ-‘ਸੋਢੀ ਕੁਲਿ’—ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸ ਲਈਏ। ਇਹ ਕਥਾ ਬੀ ਤਦ ਹੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇਗੀ, ਜਦ ਪਹਿਲੋਂ ਸਿ੍ਰਸਟੀ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕਥਾ—ਭਾਵੇਂ ਸੰਖੇਪ ਹੀ ਹੋਵੇ—ਸੁਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਇਸ ਦਾ ਇਥੇ ਬੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂਚਿ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ, ਫਿਰ ਪੂਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ‘ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ’ ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਹ ਹੈ ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਦਾ ਸਾਰ, ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ, ਅਰੁ ‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ।

(ੳ) ਅਪਨੀ ਕਥਾ—

ਕੀਤੇ ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ ‘ਵੰਸ’ ਤੇ ਨਿਜ ਕੀ ਕਥਾ [ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਹਮ ਵਾਕਿਆਤ, ਜੋ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪਰਵੰਜਾਰ ਬਿ; (੧੬੯੮ ਈ:)] ਤਕ ਵਰਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ] ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਪੁਰ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਮਹਾਨ ਕਥਾ ਦਾ ਉਲੀਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜੋ ਉਠਾਏ ਗਏ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ:-

ਅਬ ਜੋ ਜੋ ਮੈ ਲਖੋ ਤਮਾਸਾ ।
 ਸੋ ਸੋ ਕਰੋ ਤੁਮੈ ਅਰਦਾਸਾ ।
 ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕ੍ਰਿਪਾ-ਕਟਾਛ ਵਿਖੈ ਹੈ ।
 ਸੋ ਤਵ ਦਾਸ ਉਚਾਰਤ ਜੈ ਹੈ ॥੩॥
 ਜਿਹ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮੈ ਲਖੋ ਤਮਾਸਾ ।
 ਚਾਹਤ ਤਿਨ ਕੋ ਕੀਯੋ ਪ੍ਰਕਾਸਾ ।
 ਜੋ ਜੋ ਜਨਮ-ਪੂਰਬਲੇ ਹੋਰੇ ।
 ਕਹਿ ਹੋ ਸੁ ਪ੍ਰਭ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਤੋਰੇ ॥੪॥
 * * * *

ਜਿਹ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਜਨਮਨ ਸੁਧਿ ਆਈ ।
 ਤਿਮ ਤਿਮ ਕਹੇ ਗਿਰੰਥ ਬਨਾਈ ।
 ਪ੍ਰਥਮੇ ਸਤਿਨਾਮ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਲਹਾ ।
 ਪ੍ਰਥਮੇ 'ਦੇਬਿ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਕੋ ਕਹਾ ॥੧੦॥
 ਪਹਿਲੇ 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਬਨਾਯੋ ।
 ਨਖ ਸਿਖ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਭਾਖ ਸੁਨਾਯੋ ।
 ਫੇਰਿ ਕਥਾ ਤਬ ਪ੍ਰਥਮ ਸੁਨਾਈ ।
 ਅਬ ਚਾਹਤ ਫਿਰਿ ਕਰੋ ਬਡਾਈ ॥੧१॥

(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’—ਅਧਿ: ੧੪)

(ਅ) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ—

ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਚਾਲੂ ਜੁਗ-ਚੋਕੜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚੁਣਿਆ ਹੈ; ਅਰੁ ਜੋ ਗਲਿਤ ਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਵਿ ਚੂੜਾਮਣਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੇ; ਅਰੁ ਮਨਸਾ ਮਾਤਾ ਤੇ ਮਨੁਆਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਚੇਤੇ ਕਰਾ ਦਿੱਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਵੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤਿਨਾਮ ਤੋਂ ਲਿਖਣੇ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਉਤੁਕ ਜਗਦੀਸ਼ ਨੇ ‘ਚੰਡੀ ਦੇਵੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਾਇਆ ਸੀ; ਸੋ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ‘ਦੇਬਿ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਇਹੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲੋਂ (ਸੰ: ੧੭੪੦-੪੧ ਵਿਚ) ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ, ਮੁਢੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ; ਪਰ ਹੁਣ ਫੇਰ ਆਪ ਦੇ ਉਸੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਦੱਸ ਕੇ ਵਡਿਆਈ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ!” ਇਉਂ ਆਪ ਨੇ ‘ਦੇਬਿ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਦੋਹ ਕਾਵਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ, ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਉਕਤਿ ਬਿਲਾਸ’ (ਜਿਸ ਕੋਤੁਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਤੇ ਦੂਜੀ ਦਾ ‘ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਭਾਂਖੀ ਮਹਾਤਮ’ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਅਰੁ ਇਹੋ ਸੰਖੇਪ ਵਾਰਤਾ ‘ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਹੈ।

(ੲ) ਵਿਸ਼ਨੁ ਦੇ ੨੪ ਅਵਤਾਰ:—

ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪ ਨੇ, ਵਿਸ਼ਨੁ ਜੀ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਚਰਵੀਆਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ। [ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਲਿਖ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਧ-ਛਾਂਟ ਕੇ, ਟਿਕਾਣੇ ਸਿਰ—‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ ਇਕੀਹਵੇਂ ਥਾਂ—ਵਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ; ਅਰੁ ਏਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ੨੦ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਅਪਨੀ-ਕਥਾ ਆਦਿ, ੨੦੩੮ ਛੰਦਾਂ* ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਰਚ ਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ। ਚੁਨਾਚਿ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਆਪ ਨੇ ਸੁਦ ਵਿਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਮਿਤੀ ਹਾੜ ਵਦੀ ਏਕਮ (੧੪ ਹਾੜ=੧੩ ਜੂਨ ੧੬੯੮) ਦੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਸੰਮਤ ਸੱਤ੍ਰਹ ਸਹਸ ਪਚਾਵਨ।

ਹਾੜ ਵਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਸੁਖ-ਦਾਵਨ।

*ਸੰਮਤ ੧੭੫੪-੫ ਵਿਚ ਰਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਹ ਹੈ:—

੧੦—ਛੰਦ, ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਦੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਚੌਪਈਆਂ;

੪੭੧—ਅਪਨੀ ਕਥਾ (ਚੋਦਾਂ ਅਧਿਆ);

੬—ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-੧, ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧਾਏ;

੨੬੨—ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਦੂਜੇ ਦੇ,

੧੨੭੨—ਵਿਸ਼ਨੁਾਵਤਾਰ—ਰਾਮ ਚੰਦ ਤੱਕ;

੬—ਸ੍ਰੀ ਕਰਵਾਲ ਜੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ } ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ

੧੧—ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ } ਦੇ ਮੰਗਲ।

੨੦੩੮ = ਜੋੜ ਕੁਲ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠੱਤੀਹ ਛੰਦ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ਗੁਰੂ

ਤ੍ਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਰਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਾ ।
ਭੂਲ ਪਰੀ ਲਹੁ ਲਹੁ ਸੁਧਾਰਾ ॥੮੬੦*
ਦੇਹਰਾ ॥

‘ਨੌੜ-ਤੁੰਗ’ ਕੇ ਚਰਨ ਤਰਿ, ਸਤ੍ਰੰਦੁਵ ਤੀਰ ਤਰੰਗ ।
ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤਿ ਪੂਰਣ ਕਿਯੋ, ‘ਰਾਮੁਬਰ-ਕਥਾ’ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੧

[੮੬੧੧]

ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਹੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ—
ਅਰਜੁਨ, ਬੋਧ ਤੇ ਕਲਕੀ—ਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖ ਕੇ, ‘ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ
ਗ੍ਰੰਥ’ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ।

(ਸ) ਉੱਪ ਅਵਤਾਰ—ਸੱਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਦੋ ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ—ਭੀ
ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ।

(ਹ) ਅੰਤਿਕਾ ਦੇ—‘ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਕੇ’ ਦੇ ਤੇ ਸੂਯੇ ੩੨—
ਕੁਲ ਇਕਤਾਲੀਹ ਛੰਦ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਚੂੰਕਿ ਜਗਦੀਸ਼
ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਮੰਨੇ ਗਏ ਪੁਛੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪਾਂ (ਅਵਤਾਰਾਂ) ਦਾ ਆਸਰਾ
ਲੈ ਕੇ, ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ; ਅਤੇ ਅਕਸਰ
ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਰਤਮ ਨਾਵ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਵਾਹਗੁਰੂ-ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ
ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਭੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ-ਉਪਾਸ਼ਨਾਂ
ਸੰਬੰਧੀ ਪੈ ਸਕਣ ਵਾਲੇ, ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ

੧—‘ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ’ ਨਾਮੇ ਟਿੱਲਾ। ੨—ਲਹਿਰਾਂ, ਭਾਵ ਨਦੀ।

*ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕ, ‘ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ’ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ
ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ੨੨੫੧-੨ ਹਨ। ਪਰ ਪਿੱਛੇ
‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਵਿਚ ਇਕ ਛੰਦ ਨੂੰ ਅੰਕ ਲੱਗਣੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ; ਅਸਲ
ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ੨੨੫੨-੩ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਫਰਕ, ਗੁਰੂ
ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਖਾਸ ਦਸਖਤੀ’ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ੩੯੨੦ ਅਛੁੜੀ ਦੀ ਥਾਂ
“ਉਨਤਾਲੀ ਸੈ ਇਕੀਸ ਬਖਾਨੇ।” ਲਿਖ ਕੇ ਕੋਵਿਆ ਹੈ।

†ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ—‘ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ’ ਟਿੱਲੇ ਥੱਲੇ,
‘ਸਤਲੁਜ’ ਵਰਿਯਾ ਕੰਢੇ, ਵਾਹਗੁਰੂ ਨੇ (ਜੌਨੀ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ
ਮੈਂ) ‘ਰਾਮ ਚੰਦ’ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦਵਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰੁ ਏਥੇ ਹੀ ‘ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦਾ ਭੋਗ
ਪਾਇਆ ਹੈ।

੮—ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ ਤੱਕ, ਅਠਤਾਲੀ
ਸੌ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਕੇ, ਆਪ ਨੇ “ਸਵਾ ਲਛ ਛੰਦਾਗੇ ਹੋਈ।”
ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ। ਅਰਜੁਨਾਵਤਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾੜੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ
ਦੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਛੰਦ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਦੇ ਹਾੜ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ
ਸਨ ਜਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ; ਅਰੁ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਇਸ
ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਟੋਹ ਅਨੁਸਾਰ
‘ਆਮ ਵਾਕਫੀਅਤ’ (ਜੈਨਰਲ ਨਉਲਿਜ = ਸਰਬ ਗਿਆਨ) ਦਾ
ਇਹ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰੰਥ ਥੀ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾਇ। ‘ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ
ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਾਛੂ ਇਹ ਰਚਨਾਂ ਵੀ ਆਤਮਾ (ਸਿੱਖ) ਵੱਲੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ
(ਗੁਰੂ ਜੀ) ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚਾਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੈ
ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ:—

ਇਕ ਕਰਜੇ ਪੁਸ਼ਨ ਆਤਮਾਦੇਵ—

*ਅਨਭੰਗ ਰੂਪ ਅਨਿਭਉ ਅਭੇਦ:—

ਯਹਿ ਚਤੁਰ ਵਰਗ ਸੰਸਾਰ ਦਾਨ;

ਕਿਹੁ ਚਤੁਰ ਵਰਗਾਂ ਕਿੰ ਜੈ ਵਖਿਆਨ ? ੬। ੧੩੧

ਇਕ ‘ਰਾਜ-ਧਰਮ’, ਇਕ ‘ਦਾਨ-ਧਰਮ’;

ਇਕ ‘ਭੋਗ-ਧਰਮ’, ਇਕ ‘ਮੋਛ-ਕਰਮ’।

ਇਹ ਚਤੁਰ ਵਰਗ ਸਭ ਜਗ ਭਣੰਤ।

ਸੇ ਆਤਮਾਹ ਪਰਾਰਮਾਠ ਪੁਛੰਤ ॥ ੭ ॥ ੧੩੨

ਤੁਮ ਕਹਹੁ ਚਤ੍ਰ ਚਤ੍ਰੇ ਬਿਚਾਰ।

ਜੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਭਏ ਜੁਗ ਅਪਾਰ ? ੮ ॥ ੧੩੩

*ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ‘ਪਰਮਾਤਮਾ’ ਦੇ ਸੁੱਧ ਅੰਸ ‘ਆਤਮਾ’
(ਪੁਸ਼ਨ ਕਰਤਾ) ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

†ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਪਦ ਕਰਮ-
ਅਨੁਸਾਰ ‘ਵਰਨ’ ਤੇ ‘ਪਰਮਾਤਮਾ’ ਹੈ।

ਬਰਨਨ ਕਰਹੁ ਤੁਮ ਪ੍ਰਥਮ 'ਦਾਨੁ';
ਜਿਮ 'ਦਾਨ-ਧਰਮ' ਕਿੰਨੇ ਨਿਪਾਨ;
ਸਤਿਜੁਗ ਕਰਮ, ਸੁਰ ਦਾਨ ਏਤ;
ਭੂਮਾਦਿ ਦਾਨ ਕੀਨੇ ਅਕੰਥ? ੯॥੧੩੪

ਭਾਵ-ਇਕੋਗਾਂ ਆਤਮਾ (ਸਿੱਖ) ਨੇ ਪਰਮ ਆਤਮਾ (ਗੁਰੂ) ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿ "ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਨ ਆਦਿ ਚਾਰ ਵਰਗ (ਪੱਖ) ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਨਿ; ਉਹ ਕੀ ਹਨ? ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਓ!"

ਗੁੰਥ ਕਰਤਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ : ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗ- 'ਰਾਜ ਧਰਮ', 'ਦਾਨ ਧਰਮ', 'ਭੋਗ ਧਰਮ' ਤੇ 'ਮੋਛ ਕਰਮ' ਚਾਰ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ-

੧-ਰਾਜ ਧਰਮ-ਪਰਵਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਸਮਾਜ (ਭਾਈ ਚਾਰੋ)
ਦਾ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ;

੨-ਦਾਨ-ਧਰਮ-ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ, ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਿ ਫਕਣਾ;

੩-ਭੋਗ ਧਰਮ-ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ; ਜਾ ਘਰਿਸਥ ਸੰਬੰਧੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ;

੪-ਮੋਛ-ਕਰਮ-ਆਵਾ-ਗਉਣ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣ ਹਿਤ ਜਤਨ; ਯਾਂਨੀ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਰਨ ਜੋਗ ਕੰਮ।*

ਸੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ; ਕਿ ਹੋ ਸਰਵਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੋ, ਤਿੰਨਾਂ ਸਮਿਆਂ (ਬੀਤੇ ਜੁਗਾਂ-ਸਤਿ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਤੇ ਦੁਆਪਰ) ਵਿੱਚ ਜੋ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ' ਪਹਿਲੇ ਆਪ 'ਦਾਨ'

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ (ਆਦਿ) ਗੁੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ-ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਖ-ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਰੁ ਇਹ ਯਕੀਨ ਅਨੇਕ ਵਾਰੀ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਕਿ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ' ਤੇ 'ਸੰਤ-ਸੇਵਾ' ਕਰਨ ਨਾਲ ਚਾਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਕਰੋ; ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਤਿਜੁਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੁਆਪਰ ਤੱਕ, ਭੂਮੀ ਆਦਿ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ !

ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ-

ਤੂੰ ਜੁਗ ਮਹੀਮ ਬਰਨੇ ਨ ਜਾਤ;
ਗਾਥਾ ਅਨੰਤ, ਉਪਮਾ ਅਗਾਤ !
ਜੋ ਕੀਏ ਜਗਤ ਮੈ ਜੱਗ-ਧਰਮ;
ਬਰਨੇ ਨ ਜਾਹਿ ਤੇ ਅਮਿਤ ਕਰਮ ॥੧॥ ੧੩੫
ਕਲਿਜੁਗ ਤੇ ਆਦਿ ਜੋ ਭਏ ਮਹੀਪ;
ਇਹ 'ਭਰਥ-ਖੰਡ' ਮਹਿ 'ਜੰਥ-ਦੀਪ'।
ਤ੍ਰ ਬਲ ਪ੍ਰਤਾਪ ਬਰਨਉਂ ਸੁ ਤੈਣ;
ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸਟਰ ਭੂ-ਭਰਥ ਏਣ ॥੧॥ ੧੩੬

ਭਾਵ-ਹੇ ਭਾਈ ! ਤਿੰਨਾਂ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਗਿਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਅਨੰਤ ਹੈ ਤੇ ਉਪਮਾ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ। ਫਿਰ ਜੋ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੁਗ ਆਦਿ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਉਹ ਭੀ ਅਮਿਤ ਹਨ; ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਕਲਿਜੁਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸਟਰ, 'ਏਸ਼ੀਆ' ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ-'ਭਾਰਥ ਵਰਖ' ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ; ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ-ਹੋ ਵਾਹਗੁਰੂ ! ਤੇਰੇ ਬਖਸ਼ੇ ਬਲ ਦੁਆਰਾ-ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਸ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਜੱਗ-ਦਾਨ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ !"

ਬੱਸ, ਅਗਲੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ 'ਦਾਨ-ਧਰਮ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਥਾ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਈ ਸੀ ! ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਇਸ ਗੁੰਥ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ੩੩੬ ਛੰਦ ਮਿਲ ਸਕੇ ਸਨ; ਸੋ, ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਸਿੱਧੇ ਵਿੱਚ ਸੰਚਿ ਧਰੇ ਹਨ। ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ, 'ਰਾਜ-ਧਰਮ' ਤੇ 'ਭੋਗ-ਧਰਮ' 'ਚਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਯਾਨ' ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ; ਤੇ 'ਮੋਕਸ਼ ਕਰਮ', 'ਜਾਪੁ' ਤੇ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ' ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਚਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਯਾਨ', ਆਪ ਸੰਮਤ ੧੭੫੪ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਪਰ ਉਦੋਂ ਅਜੇ 'ਬਿਚਿੱਤ੍ਰੇ ਨਾਟਕ ਗੁੰਥ' ਵਾਂਗ, ਇਸ ਗੁੰਥ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਤੇ ਸਿਰਲੇਖ

(ਗਿਆਨ ਪੁਸ਼ਟ) ਰੂਪ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ । ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਹਾੜ੍ਹ ਤੱਕ 'ਦਾਨ-ਧਰਮ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ, 'ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਿਆਨ' ਬੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੋਂ ਲਿਖੀ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ', ਮਗਰੋਂ ਲਿਖੇ 'ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਪਰੋਤੀ ਗਈ ਸੀ ।

੯-ਅਸਫੋਟਕ (ਫੁਟਕਲ) ਛੰਦ-

ਇਸ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਹੇਠ ਅਕਸਰ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਲਭਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਤੇ 'ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਨਿ; ਕੁਝਕੁ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੀ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਨਾਲ ਵੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਉਹੋ ਹੋਸੀਅਤ ਹੈ; ਜੋ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ 'ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਸਲੋਕਾਂ' ਦੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹੋ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਇ; ਜੋ ਸੰਬੰਧਤ ਪੁਸ਼ਟਾਂ ਯਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਇਕੜ-ਦੁਕੜ ਛੰਦ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਤੋਂ ਬੌਦ ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਹੋਏ ਹਨ । ਜਿਹਾ ਕਿ "ਜਾਗਤਿ ਜੋਤਿ ਜਪੈ ਨਿਸਿ ਬਾਸੁਰ....." ਤੇ "ਸੁਣਕੈ ਸੱਦ ਮਾਹੀ ਦਾ ਮੇਹੀ....." ਆਦਿ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ।

੧੦-ਜ਼ਫਰ ਨਾਮਾ-ਸੰਮਤ ੧੭੬੨-੩ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਸੌ ਫਾਰਸੀ ਬੀੜਾਂ ਲਿਖੀਆਂ; ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾਸਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲਿ ਲਿਖੀ ਅਰਜ਼ਦਾਸ਼ਤ ਨਾਲ, ਅਪਣੀ ਹਕੀਕਤ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਸ ਭੇਜੀਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ 'ਦਾਸਤਾਨ'--ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਰਗੁਜ਼ਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ,-ਤੇ ੧੧ 'ਹਕਾਯਤਾਂ'--ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਤੇ ਘਾਟੇ ਦਰਸਾਣ ਹਿਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਪੂਰ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ--ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ, ਤੇ ਨਾਲ ਭੇਜੀ ਗਈ ਅਰਜ਼ਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਪਤਾ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

(੧) ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ 'ਖਾਲਸਾ', ਜੰਗ ਮੁਕਤਸਰ ਤੋਂ ਬੌਦ ਦੱਸਦਾ ਇ-

ਸਵੈਯਾ
ਭਾਜ ਤੁਰਕਾਨ ਮੈਦਾਨ ਛੋਡੇ ਤਬੇ
ਖੇਤ ਸਿੰਘਾਨ ਕੇ ਹਾਥ ਆਯੇ ।
ਕੀਉ ਬੀਚਾਰ ਕਰਤਾਰ ਮਨ ਮੈ ਇਤੋ:
ਸ਼ਾਹ ਕੋ ਭੇਦ ਚਹੀਯੇ ਸੁਨਾਯੇ !
ਦਯਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਤਿਹ ਸਾਜਿ-ਸੀਗਾਰ ਕੈ,
ਖੁਸ਼ੀ ਕਰਤਾਰ ਕਰਕੈ ਪਠਾਯੇ ।
ਕਰੀ ਤਸਲੀਮ ਤਿਹ ਹੁਕਮ ਕੋ ਦੇਖ ਕੈ,
ਸੀਸ ਪੈ ਬਾਂਧਿ ਤਾ ਤੇ ਸਿਧਾਯੇ ॥੧੩॥੫੬੦

... " " "
ਚੌਪਈ
ਤਾ ਮੈ ਲੀਲਾ ਲਿਖੀ ਅਪਾਰਾ ।
ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਸੋ ਸ਼ਾਹ ਬਿਚਾਰਾ ।
ਤਾਕੀ ਤਨਕ ਭਨਕ ਇਮ ਕਹੀ ।
ਸਰਬ ਕਥਾ ਕੀ ਮਿਤ ਨਹੀ ਲਹੀ ॥੩੨॥੫੭੯

ਸਵੈਯਾ
ਸ਼ਾਹਿ ਅੰਗ ਕੋ ਲਿਖਾ ਇਹ ਭਾਂਤਿ ਸੋ:-
"ਚਾਹਤਾ ਆਪ ਤੁਹਿ ਪਾਸ ਆਯੇ ।
ਕੋਲ ਬਿ-ਕੋਲ ਸਭ ਲੋਗ ਤੇਰੇ ਭਏ,"
ਜੰਗ ਕੋ ਭੇਦ ਅੰਸੇ ਬਤਾਯੇ:-
"ਰਾਵ-ਰਾਜੇ ਘਨੇ ਆਨਿ ਰਨ ਮੈ ਤਨੇ,
ਭਏ ਹੈਂ ਅਨਮਨੇ, ਤਿਤਨ ਘਾਯੇ !
ਦੇਖਿ ਕੈ ਚੇਤ ਬੀਚਾਰ ਏਤਾ ਯਹੀ
ਸਿੰਘ ਤੁਹਿ ਪਾਸ ਯਾ ਤੇ ਪਠਾਯੇ" ॥੩੩॥੫੮੦

ਭੁੰਗ ਪੁਯਾਤ ਛੰਦ
"ਮਹਾਂ ਬੇੜ ਹੈ ਸੀਸ ਪੈ ਜਾਨ ਤੇਰੇ !
ਭਏ ਕਉਲ ਬੇਕਉਲ ਸੋ ਲੋਗ ਤੇਰੇ !
ਲਿਖਾ ਹੈ ਤੁਝੇ ਜਾਨ ਈਮਾਨ ਸੰਗੇ !

੧-ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਹੈ ।

*ਕਰੋਗੇ ਕਹਾ, ਜੀਵ ਕਰਤਾਰ ਮੰਗੇ ॥ ੩੪ ॥ ੫੮੧
 ਸੁਖਨ ਮਰਦ ਕੇ ਜਾਨ ਮੈ ਜਾਨ ਰਾਖੈ।
 ਸੁਖਨ ਬੇਸੁਖਨ ਅਉਰ ਕੀ ਅਉਰ ਭਾਖੈ।
 ਵਿਲੋ-ਜਾਨ ਸੇ ਕਾਮ ਕੇ ਜਾਨ ਕੀਜੈ।
 ਕਰੋਗੇ ਜਰੂਰੀ, ਨਹੀ ਵੀਲ ਕੀਜੈ !! ੩੫ ॥ ੫੮੨

... ..
 ਬਾ ਫਰਮਾਨ ਕੇ ਤਯਾਰ ਕੇ ਭੇਜ ਵੀਜੈ।
 ਲਿਖਾ ਠਉਰ ਹੀ ਠਉਰ ਕੇ ਆਪ ਕੀਜੈ।
 ਹੁਕਮ ਸ਼ਾਹ ਕਾ ਜੇ ਕਬੀ ਹਾਥ ਆਵੈ।
 ਚਲੈ ਕੂਚ ਕੈ ਕੈ, ਇਹੀ ਮੋਹਿ ਭਾਵੈ !! ੩੭ ॥ ੫੮੪

(੨) 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ.....' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆਇ—
 ਸਾਹਿਬ ਦੀਨਪੁਰੋ ਮੁਕਤਸਰ ਨੂ ਗਏ।
 ਤਹਾਂ ਭੀ ਤੁਰਕ ਆਵਤ ਭਏ।
 ਓਥੇ ਭੀ ਜੁਧ-ਲੜਾਈ ਹੋਈ।
 ਤੁਰਕ ਓਥੇ ਬਹੁਤ ਮਾਰੇ,
 ਸਿਖ ਭੀ ਅਮਰ ਹੋਇਆ ॥ ੫੬੨

ਓਥੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾਂਗੜ ਨੂ ਕੂਚ ਕਰਿ ਗਏ।
 ਓਥੇ ਜਾਇ ਬੈਠ ਚਉਦਾਂ ਸੇ ਉਚਰਤੇ ਭਏ।
 ਬਚਨ ਕੀਤਾ : 'ਜੇ ਕੋਈ ਸਿਖ ਸੀਸ ਦੇਵੈ
 ਸੇ ਅਉਰੰਗੇ ਪਾਸ ਲੈ ਜਾਏ !'
 ਦਇਆ ਸਿੰਘ, 'ਖੜੀ-ਸੋਪਤੀ,' ਮੁਨਸ਼ੀ
 ਹਥ ਜੋੜਿ ਖੜੋਤਾ ਆਇ ॥ ੫੬੩
 ਬਚਨ ਕੀਤਾ : "ਅਦਬ ਨਾਲ
 ਪੋਥੀ ਅਉਰੰਗੇ ਦੇ ਹਥਿ ਦੇਣੀ।"

੧-ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਹੁਕਮ। ੨-ਪਿੰਡ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ।

*ਓਦੋਂ ਕੀ ਕਰੋਗੇ, ਜਦੋਂ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਜਾਨ ਮੰਗੇਗਾ; ਭਾਵ ਮਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਤਿਨ ਕਹਿਆ : "ਜੀ ਤੇਗੀ ਕ੍ਰਿਪਾ,
 ਤੇਰੇ ਬਲ ਕਰ ਉਸ ਹੋ ਲੈਣੀ।
 ਮੈਂ ਹਾਂ ਜੀਉ ਮਨੁੱਖ, ਬਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇਰਾ।
 ਸੀਸ ਲੱਗਾ ਪਵਿੜੁ ਹੋਸੀ ਮੇਰਾ !!" ੫੬੪

(੩) 'ਤਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ' (ਫਾਰਸੀ) ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਗੁਲਾਮ ਮਹੀ-ਉੱਲ-ਦੀਨ 'ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ' ਨੇ ਭੀ ਲਗ-ਪਗ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ' ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਕਾਰਡਸ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਖਾਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅੱਨਾਯਤੁੱਲਾ ਖਾਨ 'ਇਸ਼ਮੀ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੇ 'ਅਹਿਕਾਮਿ ਅੱਲਿਮਗੀਰੀ' (ਲਿਖਤੀ) ਦੀ ਇੱਕ ਸੈਂਚੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਕਤਾਬ-ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਤ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸੱਤਵੇਂ-ਅੱਠਵੇਂ ਪੱਤੇ ਪੁਰ, ਸਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਦੀਵਾਨ, ਤੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ (ਪੰਜਾਬ) ਮੁਨਇੱਮ ਖ਼ਾਨ ਵਲਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਹ ਹਸਤਲ-ਹੁਕਮ ਦਰਜ ਹੈ:-

'ਦਰੀ ਆਵਾਨ ਫੀਰੋਜ਼ੀ ਇਕਤਰਾਨ
 ਹੁਕਮਿ ਜਹਾਂ ਮਤੀ ਨਾਫਿਜ਼ ਗਸਤ;
 ਕਿ ਬ-ਆਂ ਵਜ਼ਾਰਤ ਪਨਾਹ ਕੁਲਮੀ ਗਰਦਦ;
 ਕਿ ਗੋਬਿੰਦ ਰਈਸਿ ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ
 ਅਰਜ਼ਦਾਸਤ ਮੁਤਜ਼ਿਮਨ ਇਰਾਦਾਇ
 ਆਸਤਾਂ ਬੋਸ ਵਾਲਾ, ਵ ਇਲਤਮਾਸਿ
 ਸਦੂਰ ਮਨਸੂਰ ਫੈਜ਼ ਜ਼ਹੂਰ
 ਮਸਹੂਬਿ ਵਕੀਲ ਬ-ਦਰਗਾਹ ਆਸਮਾਂ-ਜਾਹ
 ਅਰਸਾਲ ਦਾਸਤਾ ਬੂਦ। ਫਜ਼ਲੁ ਕਰਮ
 ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਓ ਰਾ ਬ ਇਸਦਾਰ ਮਸਾਲ
 ਲਾਜ਼ਮੁਲ ਇਮਤਸਾਲ ਸਰਮਾਯਾ-
 ਅੰਦੋਜ਼ਿ ਫਖ਼ਰ ਮੁਬਾਹਾਤ ਗਰਦਾਨੀਦ।

ਵ ਗੁਰਜ ਬਰਦਾਰ (ਮੁਹੱਮਦ ਬੇਗ਼*) ਵ
 ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੱਮਦ ਯਾਰ ਮਨਸਬਦਾਰ—
 ਕਿ ਹਾਮਲਾਨਿ ਯਰਲੀਗ ਮਜ਼ਕੂਰ
 ਗਰਦੀਵੇ, ਕਿ ਫਰਮਾਨ ਮੁਅੱਲਾ ਸ਼ਾਨ
 ਬ-ਆਂ ਮੁਅੱਲੀ ਦਸਤਗਾਹ ਬਰਸਾਨੰਦ—
 ਬਾਯਦ ਕਿ ਆਂ ਗਿਰਾਮੀ ਸ਼ਾਨ ਓ ਰਾ
 ਮੁਸਤਮਾਲ ਗਰਦਾਨੀਦਾ, ਪੇਸ਼ਿ ਮੁਦ
 ਬਤਲਬੰਦ; ਵ ਬੱਦ ਈਸਾਲ ਤੋਕੌੀ
 ਜਹਾਨੀਆਂ ਮਤੌੀ ਮੁਕੱਰਰ ਨੁਮਾਯੰਦ; ਕਿ
 ਮੌਤਮਿਦੇ ਬਾ ਸਲੂਕ ਵ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬਾਸਦ
 ਮੁਸ਼ਾਰ ਅਲੀਆ ਰਾ ਬਾ ਗੁਰਜਬਰਦਾਰ ਵ
 ਮਨਸਬਦਾਰ ਮਸਤੂਰ ਬਹਜੂਰ ਸਾਤਾਂ—
 ਅਲ-ਨੂਰ ਬਰਸਾਨੰਦ । ਦਹੀਂ ਅਬਾਬ
 ਅਸ਼ ਪਸ਼ਗਾਹ ਗਰਦੁੰ ਕਥਾਬ ਤਾਕੀਦ
 ਮੌਫੂਰ ਬਨਾਬੰਦ !!”

ਭਾਵ—ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ (ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਨ
 ਜੀ! ਤੁਹਾਡੇ) ਵਲਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਹੈ; ਕਿ
 ਨਾਨਕ-ਪੂਜਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਗੋਬਿੰਦ (ਸਿੰਘ) ਵੱਲੋਂ
 ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੇ
 ਇਰਾਦੇ ਅਰੁ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ
 ਅਰਜਦਾਸਤ (ਚਿੱਠੀ) ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਰਮਾਨ
 ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ । (ਮੁਹੱਮਦ ਬੇਗ਼)
 ਗੁਰਜਬਰਦਾਰ ਤੇ ਮੁਹੱਮਦਯਾਰ ਮਨਸਬਦਾਰ—ਜੋ ਫਰਮਾਨ
 ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ—ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਹਸਬੁੱਲ ਹੁਕਮ ਆਪ ਜੀ ਤੱਕ

੧—ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਜੋ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਨਾਂ, ਕਹਿਰਮਾਨੀ
 ਸੰਜੁਗਤ ਹੋਵੇ (ਲੁਗਾਤਿ ਕਿਸ਼ੋਰੀ)

*ਇਥੇ ਨਾਮ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨਹਾਰੇ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਣੋਂ ਛੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ।
 ਬੇਦੂੰ ਅਤਲੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ।

ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ
 ਇ, ਕਿ ਉਸ (ਗੁਰੂ) ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਤੇ ਤਸੱਲਾ ਦੇ ਕੇ, ਅਪਣੇ
 ਪਾਸ ਸੌਂਦੇ; ਅਰੁ ਫਰਮਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਤੋਂ ਬੱਦ, ਸਾਧਾਰਨ
 ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ੋ ਇਕ ਇਤਬਾਰੀ ਬੰਦਾ—ਜੋ ਮਿਲਣਸਾਰ
 (ਬਾ-ਸਲੂਕ) ਤੇ ਚਤੁਰ ਹੋਵੇ—ਗੁਰਜ ਬਰਦਾਰ ਤੇ ਮਨਸਦਾਰ
 ਨਾਲ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ (ਗੁਰੂ ਜੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ
 ਪਹੁੰਚਾਓ ! ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਅਤਿਅੰਤ
 ਤਾਕੀਦ ਸਮਝਣੀ !!”

ਇਸੇ ਮੌਕੇ, ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਫੌਜਦਾਰ ਸਿਰੰਦ ਵਲ ਲਿਖੇ
 ਇਕ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਭੀ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਖਤ-ਪੱਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਜਾਰੀ
 ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਮੋਕੇ ਦੀਆਂ
 ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ
 ਗਿਣੀ-ਮਿਥੀ ਵਿਚਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਿਆ; ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
 ਵੱਲੋਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸੱਦਾ ਉਡੀਕਣ ਹਿਤ ਵੀਨੋ-ਕਾਂਗੜ ਆਏ ਸਨ ।
 ਪਰ ਬਈਮਾਨ ਤੇ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਘੋਰਾ ਘੱਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ
 ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਅਰੁ ਆਪਣੀ ਜਹੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ
 ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੇ ‘ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ’ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ
 ਮੌਕਾ ਮੰਗਿਆ ਸੀ ।

ਉੱਤੇ ਚਿੱਠੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ,
 ਮੁਕਤਿਸਰ-ਜੁੱਧ-ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਵੈਸਾਖ ੨੧—ਤੋਂ ਬੱਦ ਜੇਠ-ਹਾੜ ਵਿਚ
 ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਖੀ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ
 ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੁਕਤਿਸਰ-ਜੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀਨੋ-ਕਾਂਗੜ
 ਵਿਰਾਜਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਭੌਰੇ ਤੋਂ ਚੋਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਦੇ ਨਾਮ
 ਲਿਖਿਆ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲੱਭਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ
 ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿਸਰ-ਜੁੱਧ ਦੀਆਂ
 ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਨਿ । ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ
 ਤਾਰੀਖ “ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਮਿਤੀ ਚੇਤਰ ੬” ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸਤਰਾਂ
 ‘ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ’ ਦੀ ਉਮਰ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਬੰਸ ਜੀ, ਇਸ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ

॥ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੭੭੯

ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਗੁੰਬਾਂ—‘ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ’ ਤੇ ‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ’ ਆਦਿਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ; ਜੋ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ

‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਦੇ ਛੇਕਤਿ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਪੱਤ੍ਰਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚ ‘ਰਾਮਕਥਾ’ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ੨੨੫੪ ਛੰਦ ਪੁਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋਕਿਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਛੰਦ ਦਾ ਅੰਗ ਲਗਣੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ; ਜਿਸ ਦੀ ਕਸਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ, ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ੩੯੨੦ ਛੰਦ ਨੂੰ ‘ਉਨਤਾਲੀ ਸੋ ਇਕੀਸ’ ਲਿਖ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਛੰਦ-ਗਿਣਤੀ ੨੨੫੫ ਸੀ; ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ:—

੧. ਜਾਪ	੧੯੮ ਛੰਦ
੨. ਬਿਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਗੁੰਬ:—	
ੳ—ਉਥਾਨਕਾ { ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਵਿਚੋਂ ੨੦੧ ਤੋਂ } ੨੧੦, ਤੋਂ ੨੩੧ ਤੋਂ ੨੭੨ (ਅਖੀਰ) ਤੱਕ	੫੨ ਛੰਦ
ਅ—ਅਪਨੀ ਕਥਾ—੧੪ ਅਧਿਆ	੪੭੧ ਛੰਦ
ੲ—ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ (੨) ਤ੍ਰਾਂਬੀ ਮਹਾਤਮ	੨੬੨ ਛੰਦ
ਸ—(੧) ਚਉਬੀਸ ਅਵਤਾਰਕਥਾ (ਰਾਮਾਵਤਾਰ ਤੱਕ) ੧੨੭੨ ਛੰਦ	
ਜੋੜ (ਬਾਈਹ ਸੈ, ਪਚਵੰਜਾਰ) ੨੨੫੫ ਛੰਦ	
ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ—	
(੨) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ (ਅਪੂਰਣ)	੨੫੩੫* ਛੰਦ
(੩) ਅਰਜੁਨ ਤੋਂ ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ ਤੱਕ	੬੦੬ ਛੰਦ
(੪) ਮਹਾਵੀ ਮੰਰ	੧੧ ਛੰਦ

*ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਏਏਂ ਘੱਟ ੨੪੯੨ ਹਨ।

ਹ—ਉਪ ਅਵਤਾਰ:—

(੧) ਬ੍ਰਹਮਾ	੩੪੫ ਛੰਦ
(੨) ਰੁਦ੍ਰ	੮੫੬ ਛੰਦ
(੩) ਅੰਤਿਕਾ	੪੧ ਛੰਦ
੩. ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰਚਨਾਵਾਂ:—	
(ੳ) ਦੇਬਿ ਪਾਠ (‘ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਪਹਿਲਾ)	੨੩੩ ਛੰਦ
(ਅ) ਸਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ	੧੪੫੫* ਛੰਦ
(ੲ) ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ	੫੫ ਛੰਦ
(ਸ) ਫੁਟਕਲ ਚਰਚਾ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਛੰਦ (‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਵਿਚੋਂ)	੨੨੦
੪. ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗੁੰਬ:—	
(ੳ) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (ਮੰਗਲ)	੧੩੦ ਛੰਦ
(ਅ) ਦਾਨ ਧਰਮ (ਅਪੂਰਣ)	੨੦੬ ਛੰਦ
(ੲ) ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਯਾਨ	੭੫੫੯ ਛੰਦ
੫. (ੳ) ਅਸਫੋਟਕ ਕਬਿੱਤ ਸ੍ਰੋਯੇ	੫੭ ਛੰਦ
(ਅ) ਅਸਫੋਟਕ ਸੱਦਾਂ	੨ ਛੰਦ

ਅਸਫੋਟਕ ਕਬਿੱਤ-ਸ੍ਰੋਯਾਂ ਤੇ ਸੱਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਇੱਕ੩-ਦੁੱਕ੩ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਤਲੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਹਾੜ੍ਹ ਤੱਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ; ਤੇ ਇੱਕ ਮਿਸਲ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੋ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਪਰ ‘ਛਿੱਬਰ’ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਲਦ ਹਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਝੀ। ਦੋ-ਵਾਈ ਸਾਲ ਬੌਦ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਕੇ ਹਰਦੇ ਨਿਮੋਹ ਪਿੰਡ (ਤਸੀਲ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਵਿਚ ‘ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ’ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਜਾਕੇ ਵਿਰਾਜਣਾਂ ਪੈ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ:—ਜਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਮੁੱਘਰ ੧੫ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ, ਘੇਰੇ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਵੀਨਿ-ਕਾਂਗੜ ਜਾਣਾ ਪਿਆ; ਤਦ—ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਰਬੋਸ੍ਰ ਨਾਲ ਇਸ ਅਮੋਲਕ ਗੁੰਬ ਦੀ ਮਿਸਲ ਬੀ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਈ; ਜਾ ਖੋਕਦਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਨਸ਼ਟ-ਬੁਝਟ ਹੋ ਗਈ ॥

*ਬੀੜ ਨੂੰ ਮੁੜਿ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ ੧੯੧੩ ਲੱਭੇ ਹਨ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੭੫੫

ਪੁਨਰ-ਜਨਮ

ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਣਹਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ, ਜੰਗ-ਜੱਧ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਕੇ-ਪਵਾੜੇ ਛਿੜ ਪੈਣ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਮੁੜਿ ਬੀੜ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਉਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਨਹੀਂ ਵੇਇਆ।

(੧) ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭ-ਲੋਕ ਪਿਆਨੇ ਕਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਮਗਰੋਂ, ਸਾਹਿ ਅੱਲਿਮ 'ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ' ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਲਾਹੌਰ ਲਾਗੇ, ਆਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਪੜਾਉ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ ਜਨਮੋਤਸੁ ਮਨਾਇਆ। ਉਸੇ ਮੌਕੇ (ਸੰਮਤ ੧੭੬੮, ਮਾਘੀ = ੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੧) ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਕ-ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ 'ਚੌਕ ਗੁਰੂ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉੱਗੀ ਤੇ ਚੌਕ ਦੇ ਗਿਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਸੇਵੜੇ ਤੇ ਦਾਰੋਗੇ ਆਦਿਕ ਘੱਲੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਕੰਬੋਇ) ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਥਾਹੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ; ਅਰੁ ਖਰਚ ਖਾਤਿਰ ਚੋਖੀ ਮਾਇਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਆਪਨੇ ਜਿੱਥੋਂ-ਤਿੱਥੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੋਚੀਆਂ ਲੱਭੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਜਾ ਅਸਲ ਆਪ ਰੱਖੀ ਤੇ ਇਕ ਸੋਚੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ। ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸ਼ੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪੁਰ 'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ' ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਇੱਕ ਮਿਸਲ ਬਣਾ ਲਈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ ਪੌੜੇ ਬੀ (ਜਿਤਨੇ ਕੁ ਲੱਭੇ) ਪੁਰੇ ਦਿੱਤੇ; ਅਰੁ ਨਾਲਿ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਭੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬਾਣੀ ਲੱਭ ਕੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਜਿਕਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵਲਿ ਲਿਖੀ ਇਕ ਪੌੜਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

॥ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ਗਾੳ

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਠੀ

੧੬ ਅਕਾਲ ਸਹਾਏ

ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੀ ਦੇ ਚਾਨਾ ਪਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਤੂੰ ਤੋ
 ਤਕਿਦਨਾ ॥ ਬਣੇਰੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਚਨਾ ਕਿ ਇਧਰ ਆਉਨਾ ਸਾਹੂ
 ਖ ਠੀਰੇ ਵਾਚ ਕਾ ਅਧਿਕ ਵਿਕਾਰੀ ਹੋਇ ਗਇਆ ॥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਤ
 ਨਾਨੀ ਸਿੱਖਿਆ ॥ ਤਾਪ ਕੀ ਰਠਾ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਨੀ ॥ ਪਰ ਮੰਦਿਰ ਕੀ
 ਸੇਵਾ ਮੈ ਕੋਈ ਆਨਰ ਨਾਹੀ ॥ ਏਸ ਵਿਚਿ ਆਸਨੇ ਦ ਵਾਨ
 ਛੋਟਿ ਸਇਆ ॥ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਥਮਾ ਵਾਚਨਾ ਵਿਚਿ ਜਾਇ ਚਮੇ ਏ ॥
 ਮੰਦਿਰ ਕੀ ਦੇਸ ਮੈ ਏਹੀ ਹੈ ਚਾਸ ਤੀ ਮੈ ਚਾਨਕ ਜਦੋ ਇ ਚਾਤਰੀ
 ਮਾਨਾਮਤ ਨਾਹੀ ॥ ਮੁਠੇ ਮੁਠੇ ਕੀ ਮਾਰੇ ਏ ॥ ਗੁਰ ਦਰੇਹੀ ਦੀ
 ਉਨਾ ਦੇ ਸੰਗਿ ਮਿਠੇ ਗਇ ਏ ॥ ਸੰਦਾਖੀ ਵੇ ਮਿਠੇ ਕੀ ਮੁਕਾਰੀ
 ਕਰੇ ਏ ॥ ਸਾਹੀ ਚਰ ਫੈਰੇ ਗਏ ਏ ॥ ਮੁਤ ਸਦੀ ਭਾਗ ਸਾਏ ਏ ॥
 ਬਾਤੇ ਪਰ ਮਾਠੀ ਤੇ ਮਾਨਾ ਕੀ ਰਠਾ ਮੈ ਕਾਨਕੀ ਚਾਧਰ ਨਾਹੀ ॥
 ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ਤਕਮ ਅਦਰ ਮੈ ਆਉਨੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ ਮੈ ਦਾ ਤਕਮ
 ਸਤੁ ਹੋਇ ਗਇਆ ॥ ਤੈ ਸਾਹਿਬੀ ਸਾ ॥ ਜੇ ਤੂੰ ਸਿੰਘ ਆਖਿ ਭੇਜੀ ਥੀ ॥
 ਉਨ ਵਿਚਿ ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ 30੩ ਚਾਰਿਤਰ ਉਪਨਿਸਾਨ ਦੀ ਪੋਥੀ
 ਜੇ ਤੈ ਜੋ ਸੀਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਨ ਵਿਚਿ ਦੇਨਾ ਜੀ ॥ ਨਾਮ ਮਾਨ ਕੀ
 ਪੋਥੀ ਦੀ ਆਧਰ ਅਧੀ ਮਿਠੀ ਨਾਹੀ ॥ ਕਹਿ ਨਾ ਵਤਾਰ ਪਰ
 ਚਾਰ ਸ ਤੇ ਮਿਠਾ ॥ ਉਤਰਾ ਚ ਨਾਹੀ ॥ ਜੇ ਮਿਠਾ ਸਾਹੀ ਰੇ ਜਦੋ ਰੇ ਕੇ ॥
 ਏਸ ਵਿਚਿ ਗੋਗਾ ਤੈ ਕਿ ਦੀ ਵਾ ਬੈਠਾ ਮੁਕਤਿ ਤੇ ਇ ਭਾਗ ਸਇਆ ॥
 ਸਾਹਿਬ ਬਾਤ ਕੀ ਕਰਾ ਗੇ ॥ ਤੈਨਾ ਪ੍ਰ ਜੋਨ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਦੇ ਕੀ ਖਤੀ
 ਕੇ ਮਾਰੁ ਮਨ ਨਾਹੀ ਗੁਰ ਬਿਠਾ ਚੰਦਰ ਜੇ ਕੇਨਾ ਤੈ ॥ ੧੭ ਤਜਤ ਮਨ ॥
 ਪਰਿ ਪ੍ਰਿਠੁ ਸਿੰਘ ਮੈ ਗੁਰ ਆਪ ਜੋ ਰਜ ਸਪਨ ਇਠੇ ਤੇ ਸਾ ਵੀ ਮਾ ॥
 ਇ ॥ ਮੈ ਆਨਕਾ ਚੀ ਤੈ ॥ ਇਸ ਜੇ ਉਠਿ ਜਾਏ ਮੇ ਮੁਖ ਸਤ ਦੀ ॥
 ਤੈ ਤਿਸਾਧ ਨਾਹੀ ਵੀ ਮਨ ॥ ਜੇ ਏਏ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸਾਹਿ ਸੇ ਤੈ ਠੀ
 ਕਾਇ ਤੇ ਜਏ ॥ ਸਾਹਾ ਤੇ ਸਹੀਤ ਦੀ ਰੁਠਿ ਮਾ ਰਹੀ ਤਾਂ
 ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਮਾਠੀ ਆਵਾ ਗੇ ॥ ਮਿਠੀ ਵੈ ਸਾ ੨੨ ॥
 ਏਸ ਖਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ॥ ਗੁਰ ਚਰ ਦੀ ਗਾ ॥ ਜਾ ਆਠ ਮੈਰੀ
 ਮੈ ॥

“੧ ਓ ਅਕਾਲ ਸਹਾਏ ॥

“ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਜੀ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾ ਪਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਤੂੰ ਤੋਤ-
 ਬੰਦਨਾ ! ਬਹੁਰੇ ਸਮਾਚਾਰ ਵਾਚਨਾ ਕਿ ਇਧਰ ਆਉਨ ਪਰ
 ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਵਾਯੂ ਕਾ ਅਧਿਕ ਵਿਕਾਰੀ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹੈ,
 ਸੁਅਸਤ ਨਾਹੀ ਰਹਿਆ ॥.....

ਪੋਥੀਆਂ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਹਾਥਿ ਭੇਜੀ ਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿ ਸਾਹਿਬਾਂ
 ਵੇ ‘੩੦੩ ਚਰਿਤਰ-ਉਪਨਿਆਨ’ ਦੀ ਪੋਥੀ ਜੋ ਹੈ, ਸੋ ਸੀਹਾਂ
 ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਲ ਵਿਚਿ ਦੇਨਾ ਜੀ। ‘ਨਾਮ ਮਾਲਾ’ ਕੀ ਪੋਥੀ ਕੀ
 ਖਬਰ ਅਬੀ ਮਿਲੀ ਨਾਹੀ। ‘ਕਰਿਸਨਾ ਵਤਾਰ’ ਪੂਰਬਾਰਥ
 ਤੋਂ ਮਿਲਾ; ਉਤਰਾਰਥ ਨਾਹੀ। ਜੇ ਮਿਲਾ ਅਸੀ ਭੇਜ
 ਦੇਵਾਂਗੇ ॥.....

ਏਸ ਵਿਚ ਗੋਗਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਬੰਦਾ’ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤਿ ਹੋਇ ਭਾਗ
 ਗਇਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਬਾਤ ਕੀ ਕਰਨਗੇ !

ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਕੁਆਰ ਦੇ ਮਹਿਨੇ
 ਆਵਾਂਗੇ। ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖ ੨੨ ॥ ਦਸਖਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਚਕ ਬੁੰਗਾ ॥
 ਜਾ ਆਠ ਪੋਰੀ ਮੈ ॥”

ਉਕਤਿ ਪੜ੍ਹਕਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ
 ‘ਬਹਾਦਰ’ ਦੀ ਸਹੀਦੀ, ਅਰੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤਿ ਹੋ ਕੇ, ਦਿੱਲੀਓਂ
 ਲੇਖ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਾਈ ਸੁਨਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਨੂੰ ਲਿਖੀ।
 ਕਾਮਵਰਖਾਨ-ਮੁਹੱਮਦ ਹਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਤਾਰੀਖ ‘ਤਜਕਰਾਤੁਲ ਸਲਾਤੀਨਿ
 ਚੁਗੱਤ’ ਦੇ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਾਬਾ ਜੀ ੨੯ ਜਮਾਦੀ ਆਸ਼ਰ ੧੧੨੯
 ਹਿਜਰੀ (ਸੰ: ੧੭੭੪ ਮਿਤੀ ੩੨ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਏਕਮ = ੩੦ ਮਈ ੧੭੧੭

੧-ਤਨਦਰੁਸਤ, ਨਵਾਂ-ਨਰੋਆ। ੨-ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ।
 ੩-ਛੋਕੜਲਾ ਅੱਧ। ੪-ਅੱਸੂ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੭੫

ਵੀਰਵਾਰ) ਨੂੰ ਵਿੱਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਮਹੀਨਾ ਵੈਸਾਖ, ਸੰਮਤ ੧੭੭੫ (ਗੜਿ) ਵਾ ਹੀ ਔਂਦਾ ਇ। ਸੋ, ਇਸ ਚਿਠੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਸੰਮਤ ੧੭੭੫ ਮਿਤੀ ੨੨ ਵੈਸਾਖ (੧੯ ਅਪ੍ਰਿਲ ੧੭੧੮=੨੯ ਜਮਾਦੀ ੧ ਸਨ ੧੧੩੦) ਛਨਿੱਛਰ ਵਾਰ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲੇਖੇ ਸੰਮਤ ੧੭੭੫, ਵੈਸਾਖ ਤੱਕ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਢੂੰਢੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਸੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਸੰਪਾਦਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੭੭੮ ਬਿ: ਯਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।* ਪਰ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ 'ਛਿੱਬਰ' ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ, ਸੰਮਤ ੧੭੮੨-੩ ਬਿ: ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਮਿਸਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਸੀ:-

“ਇਹ 'ਗ੍ਰੰਥ ਅਵਤਾਰ ਲੀਲਾ ਦਾ' ਜੋ ਹੋਸੀ।
ਸੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ
ਇਕੱਠਾ ਕਰਵਾਇ, ਖਰਚ ਪੋਸੀ।
ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਬਿਆਸੀ ਜਬ ਗਏ।
ਤਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਜੇ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਵਤ ਭਏ ॥ ੩੭੫੧ † (੩੮੧)

ਦੂਜਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ 'ਚੋਲੇ ਬਾਰਾਂ' ਵਿਚ ਹੋ ਬਣਿਆ।
ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਸੱਦੀ
ਜਾਤਿ ਕੰਬੋਉ-ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਣਿਆ।

*ਚੋਠੀ ਛਾਪ-ਪੰਨਾ ੩੦੫-੬।

† ਇਹ ਅੰਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ-ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਸੈਂਚੇ ਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਬੁਕਟਾਂ ਅੰਦਰ, ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਵਾਲੇ ਉਤਾਰੇ ਦੇ।
‡ ਟੋਹ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡ ਚੋਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੌਕ ਪਰਾਰਾਦਾਸ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ; ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਬੀ ਮਹੰਤਾਂ ਪਾਸ ਮਕਾਨ ਹਨ।

ਜੋ ਸਿੱਖ ਮਾਇਆ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ, ਹੋ ਸੀ ਆਇਆ।
ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਰੁਪਯੇ ਦੇ ਕੇ, ਬਾਣੀ ਢੂੰਢਾਇਆ।
[੩੭੬ (੩੮੨)]

‘ਖਾਸ ਦਸਖਤੀ ਪੱਤ੍ਰ’ ਲਿਖੇ ਹੱਥ ਆਏ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਬਰੋਬਰਿ ਨਾਲ ਸਭ ਬਾਣੀ ਲਈ ਲਿਖਾਏ ॥
ਇਤਨੀ ਵਧੀਕ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਗੱਲ ਸੀ ਹੋਈ।
ਜੋ ‘ਭਗਤ-ਬਾਣੀ’ ਜੁਦਾ ਕਰਿ ਲਿਖੀ ਸੀ ਸੋਈ ॥ ੩੭੭ ॥ (੩੮੩)
ਨਾਲ ਦੂਜਾ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਸੀ ਰਲਾਇਆ।
ਤਿਸ ਵਿਚੋਂ ‘ਭਗਤ ਬਾਣੀ’ ਜੁਦਾ ਕਰਿ ਲਿਖਾਇਆ।
ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੀੜ ਇਕ ਕਰਿ ਬੰਧਾਈ।
... .. ॥ ੩੭੮ ॥ (੩੮੪)

‘ਛਿੱਬਰ’ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੀੜ, ਤਖ਼ਤ ਸ਼੍ਰੀ ਅਬਚਲ ਨਗਰ-ਨਾਵੇੜ ਦੇ ਬੁੰਗਾਦੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ‘ਸਿਠੀ’, ਧਰਮਪੁਰਾ-ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ, ਖਰੀਦ ਲਿਆਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ, ਸਿਤੰਬਰ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸਨ; ਤੇ ‘ਖਾਸ ਦਸਖਤੀ’ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ-ਨਾਮਿਆਂ ਪੁਰ ਪਾਏ ‘ਨੀਸ਼ਾਣਾਂ’ ਨਾਲ ਮੇਲੀ ਸੀ। ਲਿਖਤ ਠੀਕ ਅਸਲ ਪੁਤੀਤਿ ਹੋਈ। ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਫੋਟੋ ਲੈ ਕੇ ਭੀ ‘ਸਿੱਖ ਰੋਫਰੋਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਬੀੜ ਪੁਰ ਦਿੱਤੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਜ਼ਾਇਆ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਲਦ ਬਨੋਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰਸ ਨੇ ‘ਸੰਮਤ ੧੭੭੦’ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ‘ਛਿੱਬਰ’ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਹੀ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੂਜਬ ਸੰਮਤ ੧੭੭੩ ਤੋਂ ‘ਗੁਰੂ ਚੱਕ’ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਤੇ ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡ ਜ਼ਾਰੀਰ) ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਵੇਸ ਉਤੇ “ਮਲੇਛਾਂ ਦੀ ਦੋਹੀ” ਫਿਰ ਗਈ ਸੀ; ਤੇ ‘ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬਲ ਛੂਟਿ ਗਇਆ’ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਅੱਸੂ ‘ਚਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੁਦ ਭੀ ਵਿੱਲੀ ਟੁਰ ਗਏ ਸਨ। ‘ਛਿੱਬਰ’ ਦੇ ਬਿਆਨ ਮੂਜਬ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਫਿਰ ਸੰਮਤ

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੭੫

੧੭੮੨-੩ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ; ਤਦੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਲੇ ਬਾਗਿ' ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਭਤ ਅਰਥ ਯਾਦਵਾਸ਼ਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਂ, ਪਤਿ ੫੩੭ ਤੋਂ ੧੦੨੮ ਤੱਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ:-

੧-ਜਾਪੁ

੨-ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ:-

(ੳ) ਅਪਨੀ ਕਥਾ;

(ਅ) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਦੋਵੇਂ);

(ੲ) ਬਿਸ਼ਨੁ ਦੇ ੨੪ ਅਵਤਾਰ;

(ੳ) ਉੱਪ ਅਵਤਾਰ-ਸ਼ੂਮਾਂ ਤੇ ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ;

(ੴ) ਅੰਤਿਕਾ (ਸ੍ਰੀਯੋ ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਕੇ);

੩-ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ;

੪-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ;

੫-ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ;

੬-ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ;

੭-ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਾਖਯਾਨ;

੮-ਜ਼ਫਰ ਨਾਮਾ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅਖਰਾਂ 'ਚਿ) 'ਭਗਤ ਬਾਣੀ' ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਤਿ ੧੦੯੦ ਤੋਂ ੧੦੯੫ ਤੱਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਨੰ: ੩ ਤੋਂ ੭ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਚੂੰਕਿ ਮਗਰੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਤੇ-ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ-ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਬੇ-ਤਰਤੀਬੀ ਹੋ ਗਈ। ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਭੀ ਅਸਲ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਹੱਥ, ਕਲਮ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਸੱਭੇ ਓਪਰੇ ਹਨ।

(੨) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੱਭ ਕੇ ਭੋਜੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ 'ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਬੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਜੋ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਬੀੜ ਦਾ ਸਹੀ ਸੁਰਾਗ ਤਾਂ ਹਾਲਾਂ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ; ਹਾਂ, ਜੀਂਦਪਤਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀਓ, ਸਨ ੧੮੫੭ (੧੯੧੪ ਬਿ:) ਦੇ ਗਦਰ ਸਮੇਂ, ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤੀ

'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਹੱਥਿ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਰਥ ਸੰਗਰੂਚਿ-ਦੀਵਾਨ ਖਾਨੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ; ਜੋ ਪਤਿ ੬੦੧ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਬਾਰਥ (ਪਹਿਲੇ ੬੦੦ ਪੰਤ੍ਰਿਆਂ) ਵਿੱਚ-ਜਾਪਦਾਇ-ਆਦਿ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਸੀ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਰਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

੧-ਜਾਪ;

੨-(ਸ਼ਸਤ੍ਰ) ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਪੁਰਾਣ;

੩-ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤਿ;

੪-ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ;

੫-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ:-

(ੳ) ਮੰਗਲ, ਉਥਾਨਕਾ ਤੇ 'ਦਾਨ ਧਰਮ';

(ਅ) ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਾਖਯਾਨ;

੬-ਸੰਸਾਹਰ ਸੁਖਮਨਾ;

੭-ਵਾਰ ਮਾਲਕਉੱਸ ਕੀ;

੮-ਵਾਰ ਭਗਉਤੀ ਕੀ ("ਭਗਤ ਭਗਉਤੀ ਤਿਸਹ ਕੀ, ਜੋ ਰਣ ਧੀਰ ਧਰੈ" ਤੋਂ ਅਰੰਭ);

੯-ਸ਼ਬਦ ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਖਬਾਕ (ਰਾਗਾਂ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ੧੦);

੧੦-ਜੰਗ (ਜ਼ਫਰ) ਨਾਮਾ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ; ਅਧੁਰਾ);

੧੧-ਸ਼੍ਰੀਮੁਖ ਬਾਕ ਸ੍ਰੀਯੋ ੩੩ ('ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਾਲੇ ੩੨, ਤੇ ਇੱਕ "ਜਾਗਤਿ ਜੋਤਿ ਜਪੈ.....");

੧੨-ਅਸਫੋਕਟ (ਛਟਕਲ) ਕਬਿੱਤ-ਸ੍ਰੀਯੋ ੫੬।

ਨੋਟ-(੧) 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਦੂਜਾ) ਤ੍ਰਾਂਬੀ ਮਹਾਤਮ' ਤੇ 'ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ (ਚੰਡੀ) ਕੀ' ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। (੨) 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਓਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਹੀ ਅਧੁਰਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ। (੩) ਨੰਬਰ ੬ ਤੋਂ ੮ ਤੱਕ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਖਤ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ-ਪਟਣਾਂ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਨ; ਪਰ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ 'ਚਿ' ਨਹੀਂ।

(੩) ਲਗ-ਪਗ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀ, ਤਖਤ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਭੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲੱਭ ਕੇ, ਮਿਸਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਜੋ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਉਤਾਰਾ ਤਖਤ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪੱਤੇ ਪੁਰ, ਉਤਾਰਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ, ਇੱਥੇ ਲਿਖੀ ਹੈ:-

੧ ਓ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਜੀ ਸਤ ॥
 ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਇਕੀ ਮੰਘੁ
 ਦਿਨੇ ਛਿਅ ॥ ੧੮੨੧ ॥ ਆਇ-
 ਤ ਵਾਰ ॥ ਸ਼੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਲਿਖਨੇ
 ਲਗੇ ॥ ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ ॥
 ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ॥ ੧੦ ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕਯ ॥

ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਪੱਤੇ ੬੧੬ ਪੁਰ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਬਿੱਤਿ-ਸੰਮਤੁ ਇਸਤਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

੧ ਓ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
 ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈ ਅਸ ਦਿ-
 ਨੇ ਪੰਦ੍ਰਾਂ ॥ ੧੮੨੨ ॥ ਸ਼੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ
 ਸੰਪੂਰਨ ਲਿਖ ਪਹੁਤੇ। ਸੋਧ ਪੜ੍ਹਿਨਾ ਬਹੁ-
 ਤਿਆਂ ਉਪਰੋਂ ਲਿਖਿਆ; ਛੇਤੀ ਨਾਲਿ ॥

ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਬੀੜ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਅੰਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“੧ ਓ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ ॥
 ਸੂਚੀ ਪੋਥੀ ਕਾ ਤਤਕਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕਾ
 ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ॥ ੧੦ ॥ ਲਿਖਯਤੇ ॥

ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈ ਸਾਵਣ ਮਾਸ ਅਧ ॥
 ੧੮੨੨ ॥ ਸਾਵਣ ਦਿਨੇ ॥ ੧੫ ॥ ਸੁਦੀ ੯ ॥
 ਜੰਮੂ ਵਿਚਿ ਲਿਖਿਆ ਉਤਾਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕਾ ਕੀਤਾ
 ਭੁਲ ਚੁਕ ਬਖਸਣੀ ॥

੧-ਜਾਪੁ	ਪਤਿ ੧੭
੨-ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ	” ੨੨
੩-ਉਸਤਤਿ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਜੀ ਕੀ	” ੬੦
੪-ਸ਼੍ਰੀ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ:-	
(ੳ) ਅਪਨੀ ਕਥਾ	” ੭੧
(ਅ) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਕਤਿ ਬਿਲਾਸ	” ੮੫
(ਬ) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤ੍ਰਾਥੀਮਹਾਤਮ	” ੯੬
(ਸ) ਬਿਸਨੁ ਅਵਤਾਰ	” ੧੦੩
(ਹ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਵਤਾਰ	” ੨੮੯
(ਕ) ਹੁਦੁ ਅਵਤਾਰ	” ੨੯੯
੫-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ	” ੩੨੯
੬-ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ	” ੩੪੦
੭-ਸ਼੍ਰੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਖਯਾਨ ਗ੍ਰੰਥ	” ੩੪੪
੮-ਫੋਕਟ ਕੋਬਿੱਤ-ਸਵੈਯੇ	” ੫੯੩
੯-ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਕੇ (ਅੰਤਿਕਾ-‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ
ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਾਲੇ)	” ੫੯੮
੧੦-ਜੋਗ (ਜਵਰ) ਨਾਮਾ (ੳ) ਗੁਰਮੁਖੀ	” ੬੦੧
” (ਅ) ਫਾਰਸੀ	” ੬੨੬

ਇਸ ਬੀੜ ਨੂੰ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨਹਾਰ ਨੇ, ਪੱਕੇ ਪਤੇ ਦੇ ਕੇ ਬੜੀ ਅਹਮ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਫ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਉਤਾਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਹ ਭੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ, ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਤੱਕ ‘ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ’ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਤਾਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੋ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਸੌਖਾ ਹੀ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਇ, ਕਿ ‘ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ’ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ

ਬੀੜ ਤੋਂ ਜੇ ਪਹਿਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਸਾਗੇ ਜ਼ਰੂਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਇ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂੱਢ-ਭਾਲ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ; ਪਟਣੇ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਇਸ 'ਮਿਸਲ' (ਬੀੜ) ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ! ਜਾ ਇਹ ਮਿਸਲ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (੧੭੯੪ ਬਿ:) ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ !

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਪੰਨਾ ੨੮੬ ਪੁਰ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਜਨਮ-ਸੰਮਤ' ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੀ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ! ਜੇ ਬੀੜ ਪਟਣੇ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੩੨ ਬਿ: ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਜੇ ਬੀੜ ਇਸ ਵਕਤ ਪਟਣੇ-ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਪਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ! ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਵਾਲੀ' ਤੇ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਤਨਿਦ (ਅਥੌਟਿਕ) ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬੀੜ ੧੮੦੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ, ਦਸਵਾਮ ਸਾਹਿਬ (ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ) ਵਿਖੇ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਰਾਹੀਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਭੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭੋਗ, ਅਸਫੋਟਕ ਕਬਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਖਰੜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਭੀ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ। ਸੁ: ਬ: ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ, 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੀੜ ਭੀ ਭਰਮ-ਭੁੰਵਰ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਸਮਝੋ ! ਗੱਲ ਕੀ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਅਸਲ ਜਾ ਉਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ। ਹਾਂ ਥੋੜੀ ਬੀੜ-ਜੇ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ; ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਗੁਰਦੁਆਰੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਪਟਿਆਲੇ), ਖੁਦ ਵੇਖੀ ਦਸਦੇ ਹਨ, -ਭਾਵੇਂ ਅਸਲ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ

ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ ! ਪਰ ਉਹ ਭੀ ੧੮੩੨ ਬਿ: ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਕਤ ਦੋਹਾਂ ਬੀੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ, ਕਿ ਪੁਨਰ ਜਨਮਧਾਰੀ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਪਾਂ 'ਚੋਂ ਜੋ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਧ ਤਰਤੀਬ ਵਾਲੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਦੋ ਬੀੜਾਂ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੀ ਬੀੜ, ਗੁ: ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ-ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਪੁਰ ਸੰਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹੈ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ। ਕਲਕੱਤੇ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਛੋਟਾ, ਸੰਗਤਿ-ਤੂਲਾ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਭੀ ਇਕ ੧੮੪੦ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖੀ ਬੀੜ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਪੁਚਲਤ ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੀੜਾਂ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਚੌਠੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਦੀਆਂ। ਨਾਂ ਉਤਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਹੀ ਉਤਾਰਾ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਸ ਪੀੜੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਚੰਨ-ਚਰਾਗ ਹਨ !

ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਸਲ ਰਚਨਾਂ ਪੁਰ ਕੁਝ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ, ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ; ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਪਹਿਲਾ, 'ਸਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ', 'ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ' ਤੇ 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ', 'ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੰਨ ਕੇ, ਬਾਦ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਤੇ 'ਭਗਵੰਤ ਗੀਤਾ' ਆਦਿ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤੇ ਚੁਕਵੀਂ ਤਰਤੀਬ, -ਸਿਵਾਇ ਕੁਝ ਕੁ ਫਰਕ ਦੇ, -'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ' ਤੇ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਲਗ-ਪਗ ਇਤਨੀ ਕੁ ਹੀ ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਸਲ ਰਚਨਾਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਤੱਲਕ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗ੍ਰੰਥ-ਰਚਣਹਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕੁ—

“ਪੁਹਪ ਮੱਧਿ ਜਿਉਂ ਬਾਸੁ ਬਸਤ ਹੈ, ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ ॥

ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ, ਘਟਿ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ !” ੧॥

—ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਤੇ ਵੇਖੋਂ ਹੀ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਇ; ਤਿਵੇਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਾਵਯ-ਸ਼ੀਲ ਗੀਝ ਤੇ ਦੁੰਦਾਉ ਨੀਝ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ, ਰਚਣਹਾਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਥਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਛੇਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਰਾਮ’, ‘ਸ਼ਾਮ’ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਚ ‘ਕਾਲ’ ਉਪ-ਨਾਮ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਮਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਹਰਿ’ ਭੀ, ਛਾਪ ਵੀ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਭੇਦ ਸਮਝ ਬਿਨਾਂ,—ਯਾ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਜ਼ਰੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ—ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਕਿ ‘ਵਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਸੰਪੂਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਚਿਆ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਮੈਂ ‘ਰਚਨਾ’ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਉਹ ਬਿਆਨ ਹੀ ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ; ਜੋ ‘ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ’ ਤੇ ‘ਰਚਨ-ਕਾਲ’ ਸਿਰਨਾਵਿਆਂ ਬੱਲੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’, ਕਵਿ-ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਨੇ ‘ਸੋਢ ਵੰਸ’ ਦੀ ਆਦਿ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਜੋ ‘ਸੂਰਜ-ਕੁਲਿ’ ਦੀ ਇਕ ਮੂਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ‘ਸੂਰਜ-ਵੰਸ’ ਦਾ ਮੁੱਢ-ਮੂਲ ਦੱਸਣ ਹਿਤ, ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਿਲਟੀ ਦੀ ਆਦਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪਕ ਭੀ ਬੱਧਾ ਹੈ; ਜੋ ਹਰ ਇਤਿਹਾਸ-ਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਯਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੋਤੀ ਦੇ ਆਸਰੇ, ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ‘ਬੇਦੀ’ ਤੇ ‘ਸੋਢੀ’ ਵੰਸ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ, ਆਪ ਨੇ ‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆ ਤਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆ, ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ, ਆਗਿਆ ਕਾਲ ਤੇ ਜੱਗ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਾਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ—‘ਅਥ ਕਬਿ-ਜਨਮ ਕਥਨੰ’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਅੰਤਿ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਚੋਪਈ ॥

ਮੁਰਪਿਤ ਪੂਰਬਿ ਕੀਅਸਿ ਪਯਾਨਾ।

ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਕੇ ਤੀਰਥ ਨਾਨਾ।

ਜਬ ਹੀ ਜਾਤ ‘ਤ੍ਰਿਬਣੀ’ ਭਏ।

ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਦਿਨ ਕਰਤ ਬਿਤਏ ॥ ੧

ਤਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼^੧ ਹਮਾਰਾ ਭਯੋ।

‘ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਰ’ ਬਿਖੈ ਭਵੈ ਲਯੋ।

‘ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ’ ਹਮ ਕੇ ਲੇ ਆਏ।

ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਦਾਈਅਨ ਦੁਲਰਾਏ ॥ ੨

...

ਜਬ ਹਮ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਮੋਂ ਆਏ।

ਦੇਵ ਲੋਕ ਤਬ ਪਿਤਾ ਸਿਧਾਏ ॥ ੩

(ਅਧਿ: ੭)

ਰਾਜ-ਸਾਜ ਹਮ ਪਰ ਜਬ ਆਯੋ।

ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਤਬ ਧਰਮ ਚਲਾਯੋ।... ੧

ਦੇਸ-ਚਾਲ^੨ ਹਮ ਤੇ ਪੁਨਿ ਭਈ।

‘ਸਹਰ ਪਾਂਵਟਾ’ ਕੀ ਸੁਧਿ ਲਈ।..... ੨

..... ‘ਫਤੇ ਸ਼ਾਹ’^੩ ਕੋਪਾ ਤਬ ਰਾਜਾ।

ਲੋਹ ਪਰਾ^੪ ਹਮ ਸੋਂ ਬਿਨ ਕਾਜਾ ॥ ੩

੧—ਪ੍ਰਯਾਗ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ। ੨—ਮਾਤਾ ਦੇ ਉਦਰਿ ਨਿਵਾਸ। ੩—ਜਨਮ। ੪—ਦੇਸੋਂ ਪਰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣਾ, ਹਿਜਰਤ। ੫—ਗੜ੍ਹਵਾਲ-ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮਰਾਇ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ; ਤੇ ਨਾਹਣੀਏ ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ਰੀਕ। ੬—ਜੁੱਧ ਮਚਿਆ।

ਲਖੇ 'ਸ਼ਾਹ ਸੰਗ੍ਰਾਮ' * ਜੁੱਥੇ ਜੁਝਾਰੇ ।
 'ਤੂੰ ਕੀਟ' ਬਾਣੇ ਕਮਾਣੇ ਸੰਭਾਰੇ ॥੨੪
 ਦੁਤੀਯ ਤਾਕ ਕੇ ਤੀਰ 'ਮੋ ਕੇ' ਚਲਾਯੇ ।
 ਰਖਯੋ ਦਈਵ 'ਮੈ' ਕਾਨ ਛੋਕੇ ਸਿਧਾਯੇ ॥੨੯
 ...ਕਲੇ ਕੇਵਲੇ ਜਾਨ 'ਦਾਸੀ' ਬਚਾਯੇ ॥੩੦
 ...ਭਈ ਜੀਤ 'ਮੇਰੀ'; ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਾਲ ਕੇਰੀ ॥੩੪
 ਜੁੱਧ ਜੀਤਿ ਆਏ ਜਥੇ, ਟਿਕੋ ਨ ਤਿਨ ਪੁਰ ਪਾਂਵ ।
 'ਕਾਹਲੂਰ' ਮੈ ਬਾਂਧਯੋ, ਆਨਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗਾਂਵ ॥੩੬
 (ਅਧਿ: ੮)

ਜੁੱਧ ਕਾਜ ਨਿਪ ਹਮੈ ਬੁਲਾਯੇ ।.....੨
 ... 'ਤੂੰ ਕੀਟ' ਤੋ ਲੋ ਤੁਫੰਗੀ ਸੰਭਾਰੇ ।
 ਹਿੰਦੇ ਏਕ ਰਾਵੰਤ ਕੇ ਤੋਂ ਕਿ ਮਾਰੇ ।.....੧੭
 ਇਤ ਹਮ ਹੋਇ ਬਿਦੋ ਘਰਿ ਆਏ ।.....੨੩
 'ਆਲਸੁਨ' ਕੱਠ ਮਾਰਿਕੈ, ਇਹ ਦਿਸਿ ਕੀਓ ਪਿਆਨ ।
 ਭਾਂਤਿ ਅਨੋਕਨ ਕੇ ਕਰੇ, 'ਪੁਰਿ ਅਨੰਦ' ਸੁਖ ਆਨਿ ॥ ੨੪
 (ਅਧਿ: ੯)

-ਰਾਖਿ ਲੀਓ ਹਮ ਕੇ ਜਗਰਾਈ ॥
 ਲੋਹ-ਘਟਾ ਅਨ ਤੋ ਬਰਸਾਈ ॥ ੬੯ (ਅਧਿ: ੧੧)
 ਗੁੰਥ-ਕਰਤਾ ਕਵਿ ਸੂਤਮਣਿ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ
 ਵਾਕ ਤੇ ਹੋਣ-ਲੀਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਫ ਦੱਸਦੇ ਹਨ; ਕਿ
 (੧) ਆਪ ਸੋਢੀਵੰਸ ਦੇ ਅਵਤੰਸ (ਸੰਤਾਨ) ਹਨ;
 (੨) ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਉਸ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰਿ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਪੂਰਬੀ
 ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਗਏ, ਕੁਝ ਅਰਸਾ ਤ੍ਰਿਥਣੀ (ਪੁਯਾਗ)

* ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ-ਭਰਾ ।
 ੧-ਵਾਹਗੁਰੂ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਨੇ । ੨-ਕਹਲੂਰੀਏ ਰਾਜੇ
 ਭੀਮਚੰਦ ਨੇ । ੩-ਰਾਉਤ, ਛੋਟਾ ਰਾਜਾ । ੪-ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਰੋਘੜਾਂ ਦਾ
 ਇੱਕ ਪਿੰਡ । ੫-ਜਗਤ ਦੇ ਰਾਜਾ-ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ, ਪਰਮੇਸੁਰ ਨੇ ।

ਵਿਰਾਜੇ; ਤੇ ਓਥੇ ਹੀ ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਉਦਰਿ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ।
 (੩) ਕਵੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਣੇ ਸ਼ਹਿਰਿ ਹੋਇਆ ।
 (੪) ਆਪ ਦੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ (ਸੁਰਤਿ
 ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ) ਹੀ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਪੁਭ-ਲੋਕ ਪਧਾਰ ਗਏ,
 (੫) ਰਾਜ-ਸਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਛੋੜੀ ਹੀ ਬੱਦ, ਆਪ ਨੂੰ ਵਤਨ
 (ਮਾਖੋਵਾਲ) ਛੱਡ ਕੇ, ਪਰਦੇਸ (ਨਾਹਣ ਰਾਜ ਵਿੱਚ) ਪਾਂਵਟੋ ਸ਼ਹਿਰ
 ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ,
 (੬) ਓਥੇ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰੀਏ ਨਾਲ, ਆਪ ਦਾ
 ਅਕਾਰਣ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ । ਜਿਸ ਵਿਚ, ਕਾਲ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ
 ਜਿੱਤ ਕਵੀ ਜੀ ਦੀ ਹੋਈ ।

(੭) ਭੰਗਾਣੀ ਜੁੱਧ ਜਿੱਤਦਿਆਂ ਹੀ, ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੀਰੋ
 (ਨਾਇਕ), ਨਾਹਣ ਦੇਸ ਤੋਂ ਮੁੜਿ, ਕਹਲੂਰ-ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ;
 ਤੇ ਨਵਾਂ ਨਗਰ 'ਅਨੰਦਪੁਰ' ਵਸਾਇਆ ।
 (੮) ਨਾਦੋਣ-ਜੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭੀ, ਗੁੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ, ਰਾਜਾ ਭੀਮ
 ਚੰਦ ਕਹਲੂਰੀਏ ਦੇ ਸੱਦੇ ਪੁਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ।-ਆਦਿ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ
 ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਚਾਰ
 ਸੁਣਾ ਕੇ, ਛੋਕੜ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਜਗਦੀਸ਼ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ,
 ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਲੋਹ (ਸ਼ਸਤ-ਰੂਪ) ਘਟਾ, ਹੋਰਨਾਂ ਉੱਤੇ
 ਵਰਸਾ ਦਿੱਤੀ ।

ਇਸ ਤਰਾਂ ਸੰਸਤ ੧੭੫੫ ਬਿ: (੧੬੯੮ ਈ:) ਤੱਕ ਦੇ
 ਅਹਮ ਵਾਕਿਆਤ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ, ਗੁੰਥ-ਰਚਣਹਾਰ ਜੀ ਆਪਣੇ
 ਇਸਟ-ਸਰਬ ਕਾਲ-ਦਾ ਧੰਨਿਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

'ਸਰਬ ਕਾਲ' ਸਭ ਸਾਧੂ ਉਬਾਰੇ ।
 ਦੁਖੁ ਦੇ ਕੈ ਦੋਖੀ ਸਭ ਮਾਰੇ ।.....੧
 ...ਦਾਸ ਜਾਨਿ ਮੁਰਿ ਕਰੀ ਸਹਾਇ ।

੧-ਸਰੋਫ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਸਾਉ-ਸੰਤ । ੨-ਦੁਖ ਦੇਣ ਹਾਰੇ, ਧਰਮ
 ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ । ੩-ਮੇਰੀ, ਅਸਾਡੀ ।

ਆਪ ਹਾਥ ਦੇ ਲਯੋ ਬਚਾਇ ॥੨
 'ਸਰਬ ਕਾਲ' ਹੈ ਪਿਤਾ ਅਪਾਰਾ।
 'ਵੇਬਿ ਕਾਲਕਾ' ਮਾਤ ਹਮਾਰਾ।
 'ਮਨੁਆ' ਗੁਰ, ਮੁਰਿ 'ਮਨਸਾ ਮਾਈ।
 ਜਿਨਿ ਮੇ ਕੋ ਸੁਭ-ਕ੍ਰਿਆ ਪੜ੍ਹਾਈ॥੫
 (ਅਧਿ: ੧੪)

ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਵਿਚ, ਕਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਯਾ ਉਪਨਾਮ (ਛਾਪ) ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ; ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਵਲਦੀਅਤ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਜ਼ਾਤਿ ਖਾਸ ਨਾਲ ਤੱਲੁਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦੱਸਕੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉੱਤਮ ਅੰਗ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਪਾਠੀ ਭੀ, ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਇ; ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ-ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਜਕੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰ ਹਨ। 'ਸਰਬ ਕਾਲ-ਕਾਲਕਾ' (ਅਕਾਲ ਪੁਰੁਖ) ਦਾ ਨਿਵਾਜਿਆ-ਪੁੱਤ੍ਰ, ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਅਪਨੀ ਕਥਾ', ਕਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਬਿੱਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਉੱਤਾਰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ; ਪਰ 'ਵੇਬਿ ਖਾਠ' (ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਹਿਲਾ)—ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਡੀ ਦੀ ਜੁੱਧ-ਕਥਾ ਬੋਲੁ ਕੇ (ਛੋਰਿ) ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਸੀ—ਏਦੂੰ ਪਹਿਲਾਂ (ਸੰਮਤ ੧੭੪੨ ਤੋਂ ੫੨ ਤਕ, ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ)। 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਅਪਣਾ ਉਪਨਾਮ 'ਸਜਾਮ' ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਫ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾਇ, ਕਿ 'ਸਜਾਮ' ਕਵੀ ਹੀ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਹੀਰੋ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ; ਜੋ ਅਸਲ 'ਚਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੀ ਉਪਨਾਮ ਹੈ।

'ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆ ਵਿਚ, ਕਵਿ ਚੂੜਾਮਣਿ ਨੇ, 'ਜਗਦੀਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਪੁਤਾਪ' ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ। ਸੋ, 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਅਧਿਆ ਵਿਚ, ਇਹ ਬਚਨ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪ ਨੇ

ਕਮਰ-ਕਸੇ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਅਤੇ 'ਜਗਦੀਸ਼ ਦੇ ਪੁਤਾਪ' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਤ, 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਦੂਜੇ (ਤੁੰਬੀ ਮਹਾਤਮ) ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ, ਤਾਰਨੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ॥

'ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਚੁੱਕਿ ਪ੍ਰਸੰਗ-ਕਰਮ-ਬੱਧ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗ ਤੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕਈ ੨ ਅਧਿਆਉ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਡੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਬੱਦ, ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਤੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਿਰਨਾਵਿਆਂ ਨਾਲ "ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕੜ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦" ਵੱਡਾ ਵਾਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦" ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਭਾਗ—
 —ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਧਿਆ—ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਥੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਲਿਖ ਕੇ, ਪ੍ਰਸੰਗਲੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

- (੧) ਅਬ ਚਉਬੀਸ ਉਚਰੋਂ ਅਵਤਾਰਾ।
 ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਤਿਨ ਕਾ ਲਖਾ ਅਖਾਰਾ।
 ਸੁਨਿਯਹੁ ਸੰਤ ਸਭੈ ਚਿਤ ਲਾਵੀ।
 ਬਰਨਤ 'ਸਜਾਮ' ਜਥਾਮਤਿ ਭਾਈ ॥੧
- (੨) ਅਬ ਮੈ ਕਹੋ 'ਰਾਮ ਅਵਤਾਰਾ।'
 ਜੈਸ ਜਗਤ ਮੈਂ ਕਰਾ ਪਸਾਰਾ।...੧
- (੩) ਅਬ ਬਰਨੋਂ 'ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਅਵਤਾਰੂ।'
 ਜੈਸ ਭਾਂਤਿ ਬਪੁ' ਧਰਾ ਮੁਰਾਰੂ।...੧
- (੪) ਅਬ ਬਾਈਸਵੇਂ ਗਨਿ ਅਵਤਾਰਾ।
 ਜੈਸ ਰੂਪ ਕੱਹ ਧਰੇ ਮੁਰਾਰਾ।...੧
- (੫) ਅਬ ਮੈਂ ਮਹਾਂ ਸੁੱਧਿ ਮਤਿ ਕਰਿਕੈ।
 ਕਹੋਂ ਕਥਾ ਚਿਤ ਲਾਇ ਬਿਚਰਕੈ।
 ਚਉਬਿਸਵੇਂ 'ਕਲਕੀ' ਅਵਤਾਰਾ।
 ਤਾ ਕਰ ਕਹੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਧਾਰਾ ॥੧੧
 ਗਨਿ 'ਚਉਬਿਸੈ' ਅਵਤਾਰਾ।

੧—ਸਰੀਰ, ਜਾਮਾ, ਦੇਹਿ।

॥ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੦੧੫

ਬਹੁ ਕੇ ਕਹੈ ਬਿਸਥਾਰ।
 ਅਬ ਗਨੋ 'ਉੱਪ ਅਵਤਾਰ'।
 ਜਿਮ ਧਰੇ ਰੂਪ ਮੁਰਾਰਿ ॥੨੦॥
 ਜੇ ਧਰੇ 'ਬ੍ਰਹਮਾਂ' ਰੂਪ;
 ਤੇ ਕਹੈ ਕਾਬਿ ਅਨੂਪ।
 ਜੇ ਧਰੇ 'ਰੁਦ੍ਰ' ਅਵਤਾਰ।
 ਅਬ ਕਹੈ ਤਾਹਿ ਬਿਚਾਰ ॥੨੧॥ ਆਇ

ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ ਇਹ ਵਾਕੂ, ਸਾਫ਼ ਸਾਹਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ; ਕਿ ਸਾਰਾ 'ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਇੱਕੋ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਉੱਚ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਅਲੋਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਵਿ 'ਸ਼ਾਮ' ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਈ ਹੈ:-

- (੧) ਛੱਤ੍ਰੀ ਕੇ ਪੂਤ ਹੋਂ ਬ੍ਰਾਮਨ ਕੇ ਨਹਿ,
 ਕੇ ਤਪੁ ਆਵਤ ਹੈ ਜੁ ਕਰੋਂ।
 ਅਰੁ ਅਉਰ ਜੰਜਾਰੁ ਜਿਤੇ ਗ੍ਰਿਹ ਕੇ,
 ਤੁਹਿ ਤਿਆਗ, ਕਹਾ ਚਿਤ ਤਾ ਮੈ ਧਰੋਂ!
 ਅਬ ਰੀਬਕੈ ਦੇਹੁ ਵਹੈ ਹਮ ਕਉ,
 ਜੋਉ ਹਉ ਬਿਨਤੀ ਕਰੁ ਜੋਰਿ ਕਰੋਂ!
 *ਜਬ ਆਉ ਕੀ ਅਉਧਿ ਨਿਵਾਨ ਬਨੈ,
 ਅਤਿ ਹੀ ਰਨ ਮੈ ਤਬ ਜੁਬਿ ਮਰੋਂ ॥ ੨੪੮੯
- (੨) ਜਉ ਕਿਛੁ ਇੱਛੁ ਕਰੋਂ ਧਨੁ ਕੀ,
 ਤਉ ਚਲਯੇ ਧਨੁ ਦੇਸਨ ਦੇਸ ਤੇ ਆਵੈ।
 ਅਉ ਸਬ ਰਿੱਧਨ ਸਿੱਧਨ ਪੈ,
 ਹਮਰੇ ਨਹੀਂ ਨੈਕ ਹੀਯਾ ਲਲਚਾਵੈ।

੧-ਉਮਰ। ੨-ਅਵਧੀ, ਮਿਆਦ। ੩-ਮੁੱਕੇ, ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ।
 *ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ; ਭਾਵ-ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਆਵੇ!

ਅਉਰ ਸੁਨੋ ਕਛੁ ਜੋਗ ਬਿਖੈ,
 ਕਹਿ ਕਉਨ ਇਤੇ ਤਪੁ ਕੈ ਤਨੁ ਤਾਵੈ!
 ਜੁਬਿ ਮਰੋਂ ਰਨ ਮੈ ਤਜਿ ਭੈ,
 ਤੁਮ ਤੇ ਪੁਕ 'ਸ਼ਾਮ'*ਇਹੈ ਬਰੁ ਪਾਵੈ ॥੧੯੦੧॥
 (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

- ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਇ; ਕਿ ਕਵਿ 'ਸ਼ਾਮ' ਜੀ-
- ੧-ਸੋਢ-ਵੰਸੀ ਛੱਤ੍ਰੀ ਹਨ;
 - ੨-ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਹਨ;
 - ੩-ਹੋਰਨਾਂ ਘਰੇਲੀ ਜੰਜਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੀ ਉਚਿਰੇ ਹਨ;
 - ੪-ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਰੰਚਕ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ;
 - ੫-ਚਾਹਨਾਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ, ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰੁਖ ਦੀ ਆਗਿਆ-ਪਾਲਨ-- ਯੌਨੀ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਰਾਰਨ--ਦੀ ਹੈ।
- ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ-
- (੧) "ਅਵਰ ਥਾਂਛਨਾ ਨਾਹਿ ਪੁਤ
 ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਕੇ ਚਾਇ ॥" ੨੪੯੧
- ਫਿਰ, ਮਾਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਆਪ ਉਸੇ ਦਾ ਧੰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ,--ਜੇ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਤੇ 'ਧਰਮ-ਜੁੱਧ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:-
- (੨) ਧੰਨ ਜੀਓ ਤਿਹ ਕੇ ਜਗ ਮੈ,
 ਮੁਖ ਤੇ ਹਰਿ, ਚਿੱਤ ਮੈ ਜੁੱਧੁ ਬਿਚਾਰੈ।
 ਦੇਹ ਅਨਿੱਤ, ਨ ਨਿੱਤ ਰਹੈ,
 ਜਸੁ-ਨਾਵ ਚੜ੍ਹੈ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤਾਰੈ।
 ਧੀਰਜ-ਧਾਮ ਬਨਾਇ ਇਹੈ ਤਨ,
 ਬੁੱਧਿ ਸੁ ਦੀਪਕ ਜਿਉਂ ਉਜੀਆਰੈ।

*ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਤੇ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ' ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਏਥੇ 'ਸ਼ਾਮ' ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

॥ ਪਾਠਸਾਰ ॥ ੧੦ ॥ - ੧੧੩

ਗਿਆਨਹਿ ਕੀ ਬਚਨੀ ਮਨਹੁ ਹਾਥਿ ਲੈ,
ਕਾਤਰਤਾ^੧-ਕੁਤਵਾਰ^੨ ਬੁਹਾਰੇ ॥ ੨੪੯੨
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ)

ਹੁਣ, ਮੱਥੇ ਪੁਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖੀਆਂ ਹਨ; ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਤੇ ਨੈਣਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦਿਮਾਗ ਭੀ ਰਖਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਸੁਖੱਲੇ ਹੀ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਕਿ ਇਸਤਰਾਂ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ, ਨਿਰਇੱਛ ਤੇ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ, ਸਿਵਾਇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਯਾ ਨਹੀਂ; ਭਾਵੇਂ ਅਪਣੇ ਆਪਨੂੰ 'ਸਜਾਮ' ਤੇ 'ਰਾਮ' ਆਦਿ ਉਪਨਾਵਾਂ ਉਹਲੇ ਲੁਕਾਇਆ ਹੈ। ਜੇ 'ਸਜਾਮ' ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰਸ ਕਵੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਏਡੀ ਉੱਚੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ; ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨ ਕਿਸ ਗ਼ਰਜ਼ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ? ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਮੁਖਾਬ ਹੁੰਦਾ; ਤਾਂ ਏਨਾ ਕੁਝ ਆਖਣਾਂ ਉਸਦੀ ਫੋਕੀ ਸ਼ੋਖੀ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਤਰਾਫ਼ ਅਪਣੀ ਹਰ ਪੁਸ਼ਤਕ ਦੇ ਆਦਿ ਯਾ ਅੰਤਿ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ; ਜਿਹਾ ਕਿ—

(੧) ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ 'ਅਣੀ ਰਾਇ' ਨੇ ਅਪਣੇ ਰਚੇ 'ਜੀਗਨਾਮੇ' ਵਿੱਚ ਐਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਦੇਹਰਾ ॥

ਅਣੀ-ਰਾਇ ਗੁਰੁ ਸੇ ਮਿਲੇ, ਦੀਨੀ ਤਾਹਿ ਅਸੀਸ।
'ਆਉ!' ਕਹਯੋ ਮੁਖ ਆਪਨੇ ਬਹੁਰ ਕਰੀ ਬਖਸ਼ੀਸ ॥੧
ਨਗ ਕੰਚਨ ਭੂਖਨ ਬਹੁਰ, ਦੀਨੋ ਸਤਿਗੁਰ ਏਹ।
'ਨਾਮਾ ਹੁਕਮ' ਲਿਖਾਇ ਕੇ, ਦੀਨੋ ਸਰਸ-ਸਨੇਹ ॥੨

ਸਵੈਯਾ।

ਬਾਨ-ਕਪਿਧ੍ਵਜ^੧ ਭੀਮ-ਭੁਜਾਨ
ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਸੁ ਮਾਨਸ ਕੇ ਮਰਦਾਨੇ।

੧-ਬਾਤੂ-ਬਹਾਰੀ; ੨, ੩-ਗੀਦੀਪੁਣੇ ਦਾ ਕੂੜਾ।
੪-ਅਨੰਦਮਈ ਪ੍ਰੇਮ। ੫-ਅਰਜੁਨ ਪਾਂਡਵ;

ਮਾਰ ਕੇ ਮੀਰ^੧ ਅਧੀਰ ਕਿਯੇ,
ਨਿਤ ਯੋਂ ਡਰਹੈ 'ਕਵਿ ਰਾਇ' ਬਖਾਨੇ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਚਢੈ,
ਅਰਿ ਕੇ ਸੁਨ ਕੇ ਹਿਯਰੇ ਬਹਿਰਾਨੇ।
ਤੇਜ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਤੇ ਯੋਂ ਤਰਫੈਂ
*ਬਰ ਕੇ ਬਿਰਿਆ ਜਿਉ ਪਾਰਦ ਪਾਨੇ।੩

(੨) ਕਵਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ 'ਲਾਹੌਰੀ' ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਦਾ 'ਸਭਾ ਪਰਬ' ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਉਲਥਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਜਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਂਵਿਆਂ ਹੈ:—

ਮਨਹਰ

ਜਾਂਹੀ ਓਰ ਜਾਉਂ ਅਤਿ ਆਦਰ ਤਹਾਂ ਤੇ ਪਾਉਂ;
ਤੇਰੇ ਗੁਨ ਗਨ ਕੇ ਅਗਾਉਂ ਗਨੇ ਸੋਸ਼^੧ ਜੂ,
ਹੀਰ ਚੀਰ^੨ ਮੁਕਤਾ^੩ ਜੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਾਨ ਦੇਤ;
ਤਿਨੈ ਦੇਖ ਦੇਖ ਅਭਿਲਾਖਤ ਧਨੇਸ^੪ ਜੂ।
ਗੁਨਨ ਮੈ ਗੁਨੀ 'ਕਵਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਪਵੈਯਾ ਤੇਰੇ;
ਜਬ ਇਨੈ ਹੋਰੇ ਪ੍ਰਯਾਰ ਕੀਜੈ ਅਮਿਰਸ ਜੂ!
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫੀਰਨਿਧਿ^੫ ਪਾਰ ਭਈ,
'ਕੀਰਤਿ'^੬ ਤਿਹਾਰੀ ਤੁਮੈ ਕਹਿਕੈ ਸੰਦੇਸ਼ ਜੂ!!

(੩) ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹੰਸਰਾਮ ਨੇ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ 'ਕਰਣ ਪਰਬ' ਦੇਸ਼ ਭਾਖਾ ਵਿੱਚ ਉਲਟਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

੧-ਅਮੀਰ, ਸਰਦਾਰ।

੨-ਸੋਸ ਨਾਗ। ੩-ਬਸਤਰ, ੪-ਮੌਤੀ, ੫-ਕੁਬੇਰ, ਜੋ ਏਵਤਿਆਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਹੈ। ੬-ਦੁੱਧ-ਸਾਗਰ। ੭-ਕੀਰਤੀ, ਜਸ, ਸੋਭਾ।

*ਮੈਦਾਨਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੋਧੇ, ਹਥੇਲੀ ਪੁਰ ਧਰੇ ਪਾਰੇ ਵਾਂਗੁ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਦੇਹਰਾ

ਕਉਨ ਬਡੇ ਯਾ ਜਗਤ ਸੈ, ਕੋ ਦਾਤਾ, ਕੋ ਸੂਰ ?
 ਕਾਂ ਕੋ ਰਨ ਅਰੁ ਦਾਨ ਮੇ, ਮੁਖ ਪਰ ਬਰਸਰ ਨੂਰ ?
 ਰਚਯੋ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰ ਆਪਨੇ, ਦੀਨੇ ਕੂ ਕੋ ਭਾਰ ।
 ਸੋ ਤੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਕੋ ਅਉਤਾਰ ॥
 ਅੰਸੇ ਕਾਹੂੰ ਕੋ ਨਹੀਂ, ਸੁਰ, ਸੁਰਪਤਿ ਕੋ ਭਉਨ;
 ਈਸ ਮੁਨੀਸ-ਦਿਲੀਸ ਕੇ, ਨਚ ਨਰੇਸ ਕੇ ਕਉਨ !!
 ਚਾਰ ਬਰਨ ਚਾਰੋਂ ਜਹਾਂ ਆਸ਼ਮ ਕਰਤ ਅਨੰਦ;
 ਤਾ ਕੋ ਨਾਮ 'ਅਨੰਦਪੁਰ', ਹੈ ਅਨੰਦ ਕੋ ਕੰਦ ॥
 ਸੰਬਤੁ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਬਰਸ ਬਾਵਨ ਬੀਤਨ ਹਾਰ;
 ਮਾਰਗ ਵਦਿ ਤਿਥਿ ਦੂਜ ਕੋ, ਤਾਂ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ॥*
 'ਹੰਸਰਾਮ' ਤਾਂ ਦਿਨ ਕਰਯੋ 'ਕਰਨ ਪਰਬ' ਆਰੰਭ ।

ਪ੍ਰਥਮ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਰਾਖ ਕਰਿ; ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਉਦਾਰ;
 ਟਕਾ ਕਰੇ ਬਖਸ਼ੀਸ ਤਬ, ਮੇ ਕੋ ਸਾਠ ਹਜ਼ਾਰ ॥
 ਤਾ ਕੋ ਆਖਸੈ ਪਾਇਕੋ, 'ਕਰਣ-ਪਰਬ' ਮੈ ਕੀਨ ।
 ਭਾਖਾ ਅਰਥ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਕਰਿ, ਸੁਨੇ ਸੁ ਕਵਿ ਪਰਬੀਨ ॥

(ੳ) ਬੰਦੇਲ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ 'ਬੋਰੀ' ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ
 ਕੇਸੋ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕੁਵਰੇਸ, ਜੋਗੀ ਧਰਮ-ਭੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਹਿਤ;
 ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਰਣਿ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ
 ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦੋਣ ਪਰਬ' ਆਦਿ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ
 ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਰਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵਿ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ
 ਵੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

੧-ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤਿ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਭਾਰ (ਜ਼ਿੰਮਾ)
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ੨-ਅਨੰਦ ਦਾ ਮੂਲੁ।
 ੩-ਮੱਘਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ। ੪-ਆਗਿਆ, ਹੁਕਮ।
 *ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਬੀਤੇ (੧੨) ਮੱਘਰ ਵਦੀ ਦੂਜ ਮੰਗਲਵਾਰ
 ਤੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣਾ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ੧੦ ॥ ੭੧੬

ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਅਧਿਕ, ਬਾਵਨ ਬੀਤੇ ਅਉਰ !
 ਤਾ ਮੇ 'ਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ' ਯਹ, ਕਿਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ ਡਉਰੈ ॥
 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿੰਦ ਹੈ, ਤੋਗ ਬਹਾਦੁਰ-ਨੰਦੈ;
 ਜਿਨ ਤੇ ਜੀਵਤ ਹੈ ਸਕਲ, ਭੂਤਲ ਬੁਧਿ-ਬੁੰਦੈ ॥
 ਨਦੀ ਸਤੋਦੁ ਤੀਰੈ ਤਹਿ, ਸੁਭ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨਾਮ;
 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿੰਦ ਕੇ ਰਾਜਤ ਸੁਭਗ ਸੁਧਾਮ ॥
 ਗੰਗਾ-ਜਮੁਨਾ ਬੰਦਿ ਮੈ, 'ਬਗੈ' ਗ੍ਰਾਮ ਕੋ ਨਾਮ।
 ਤਹਾਂ ਸੁ 'ਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ' ਕੋ, ਬਾਸ ਕਰੈ ਕੋ ਧਾਮ ॥
 (੫) ਕਵਿ ਮੰਗਲ ਨੇ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ, 'ਮਹਾਂ
 ਭਾਰਤ' ਦਾ 'ਸ਼ਲੋਕ ਪਰਬ' ਵੇਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਬੀ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦਾ ਇਤਰਾਫ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਮਨ ਹਰਖ ਹੈ, 'ਮੰਗਲ' ਲਯੋ ਬੁਲਾਇ।
 "ਸ਼ਲੋਕਪਰਬ"-ਆਗਯਾ ਕਰੀ,-"ਲੀਜੋ ਤੁਰਤ ਬਨਾਇ!"
 ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਰਖ, ਤ੍ਰੇਪਨ ਬੀਤਨ ਹਾਰ;
 *ਮਾਧਵ ਰਿਤੁ ਤਿਥਿ ਤ੍ਰੇਦਸੀ, ਤਾਂ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ॥
 'ਸ਼ਲੋਕ ਪਰਬ' ਭਾਖਾ ਭਯੋ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਰਾਜ;
 ਅਰਥ ਖਰਬ ਬਹੁ ਵਰਯੁ ਹੈ, ਕਰਿ ਕਵਿ ਜਨ ਕੋ ਕਾਜ।
 ਜਉ ਲਉ ਧਰਨਿ ਅਕਾਸ਼ ਗਿਰਿ, ਚੰਦ ਸੂਰ ਸੁਰਇੰਦ;
 ਤਉ ਲਉ ਚਿਰ ਜੀਵੈ ਜਗਤਿ, ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ॥
 -ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆਂ ਉਗਾਹੀ ਲਈ ਬਥੇਰੀਆਂ ਹਨ।

੧-ਡਉਲ, ਵਿਉਂਤ, ਤਜਵੀਜ਼। ੨-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੋਗ ਬਹਾਦਰ
 ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤ। ੩-ਧਰਤੀ, ਮਾਤ-ਲੋਕ ਉੱਤੇ; ੪-ਬਹੁਤ ਬੁਧਿਵਾਨ,
 ੫-ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ। ੬-ਸੋਹਣਾ ਘਰ, ਸੁੰਦਰ ਮਹਲ।
 ੭-ਬਸੰਤ ਰੁਤਿ, ਜਾਂਨੀ ਵੈਸਾਖ ਮਹੀਨਾ। ੮-ਪਰਬਤ; ੯-ਸੂਰਜ;
 ੧੦-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਮੀ-ਇੰਦਰ।
 *ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਮਿਤੀ (੭) ਵੈਸਾਖ ਵਦੀ ੧੩ ਮੰਗਲਵਾਰ
 ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਇਆ।

ਲੌਕਿਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ ਕਿਸੇ ਬੀ ਗ੍ਰੰਥ,-ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ, ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਥਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਇਸਟ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਮੰਗਲ ਹੀ ਭਾਂਤਿ ੨ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਕਈ ਥਾਈਂ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“...ਮੈਂ ਨ ਕਹਯੋ, ਸਭ ਤੋਂ ਹੀ ਬਖਾਨਯੋ!” ੮੬੪
(ਰਾਮ ਕਥਾ)

ਅਤੇ ਹਰਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਉਸ ਦੇ ਭਾਗ ਤੇ ਅਧਿਆ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸਿਵਾਇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਦੁਨੀਦਾਰ (ਰਾਜੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਦਿ) ਦਾ ਉਸਤਤਿ-ਮਈ ਮੰਗਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਅੰਤਿ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸਟ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਅਕਸਰ ਛੰਦ ‘ਤੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਥਯਤੇ’, ਜਾਂ ਸਿਰਫ ‘ਤੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ’ ‘ਤੇਰੀ ਸਰਣਿ’ ਤੇ ‘ਤੇਰੇ ਜੋਰ ਸੋ ਮੈਂ ਗੁੰਗਾ ਕਹਿਤਾ ਹੋ’ ਜਾਂ ਨਿਰਾ ‘ਤੇਰਾ ਜੋਰ’ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਤਮਿਕ ਵਾਕ ਲਿਖ ਕੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ‘ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ!’ ‘ੴ ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ!’ ਜਾਂ ‘ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ!’ ਆਦਿ ਮੰਗਲੀਕ ਵਾਕ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਲੱਗ ਪੱਗ ਹਰਿ ਪੋਥੀ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਅਧਿਆ ਦੇ ਅੰਤਿ, ਸਾਰ ਤੋਰ ਪੁਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ; ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਂ ਅਸਾਂ ਰਚੀ ਹੈ! ਜਿਹਾ ਕਿ-

(ੳ) ਕਉਤਕ ਹੇਤੁ ਕਰੀ ਕਵਿ ਨੇ,
‘ਸਤਸੋ ਕੀ ਕਥਾ’ ਇਹ ਪੂਰੀ ਭਈ ਹੈ। ੨੯। ੨੩੧

ਗ੍ਰੰਥ ਸਤਸਯਾ ਕੋ ਕਰਿਓ, ਜਾ ਸਮ ਅਵਰ ਨ ਕੋਇ ॥

ਜਿਹ ਨਮਿਤ ਕਵਿ ਨੇ ਕਹਿਓ, ਦੇਹੁ ਚੰਡਕਾ ਸੋਇ ॥ ੩੦। ੨੩੧
ਕੀ ਦੇਵੇ? ਅਗਲੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਮੰਗਦੇ ਹਨ-

ਦੇਹੁ ਸ਼ਿਵਾ ਬਰੁ ਮੋਹਿ ਇਹੈ:
ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਥਹੂੰ ਨ ਟਰੋਂ!

ਨ ਟਰੋਂ ਅਰਿ ਸੋਂ ਜਬ ਜਾਇ ਲਰੋਂ,
ਨਿਸਚੈ ਕਰਿ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਕਰੋਂ!
ਅਰੁ ਸਿੱਖ ਹੋਂ ਅਪਨੇ ਹੀ ਮਨ ਕੋ*
ਇਹ ਲਾਲਚ : ਹਉਂ ਗੁਨ ਤਉ ਉਚਰੋਂ!
ਜਬ ਆਵ ਕੀ ਅਉਧਿ ਨਿਦਾਨ ਬਨੈ
ਅਤਿ ਹੀ ਰਨ ਮੈ ਤਬ ਜੁਝਿ ਮਰੋਂ ॥ ੩੧। ੨੩੩।
(ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-੧)

ਇਹ ਉਹੋ ਬਰੁ (ਅਸੀਸ) ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਸੀ; ਅਰੁ ਬਾਰੰਬਾਰ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਰਾਮ’ ਜਾਂ ‘ਸਯਾਮ’ ਉਪਨਾਮ ਵਰਤਕੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ’ ਦੇ ਛੰਦ ੧੯੦੦, ੧੯੦੧ ਤੇ ੨੪੮੯ ਆਦਿ ਵਿਚ।

(ਅ) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਜੁਧ ਜੋ ਹਉਂ ਕਹਯੋ, ਅਤਿ ਹੀ ਸੰਗ ਸਨੋਹ।
ਜਿਹ ਲਾਲਚ ਇਹ ਮੈ ਰਚਯੋ, ਮੋਹਿ ਵਹੈ ਬਰੁ ਦੇਹਿ ॥ ੧੮੯੯

ਪੂਰ ਰਹਯੋ ਸਿਗਰੇ ਜਗ ਮੈ
ਅਬ ਲਉ ਹਰਿ ਕੋ ਜਸੁ ਲੋਕ ਸੁ ਗਾਵੈ!

ਅਤ੍ਰਿ, ਪਰਾਸਰ, ਨਾਰਦ, ਸਾਰਦ
ਸ੍ਰੀ ਸੁਕ, ਸੋਸ ਨ ਅੰਤਹਿ ਪਾਵੈਂ।
ਤਾ ਕੋ ਕਬਿੱਤਨ ਮੈ ‘ਕਬਿ ਸਯਾਮ’
ਕਹਯੋ; ਕਹਿਕੈ ਕਬਿ ਕਉਨ ਰਿਝਾਵੈਂ ॥ ੧੯੦੨
* * * * *

*‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’ ਦੇ ਰਉਧਵੇਂ ਅਧਿਆ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜੀ ਨੇ ‘ਸੁਧ ਮਨੁ’ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ, ਤੇ ‘ਮਨਸਾ’ (ਜ਼ਮੀਰ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਮਾਤਾ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ-

‘ਮਨੂਆ’ ਗੁਰੂ ਮੂਰਿ ‘ਮਨਸਾ’ ਮਾਈ।
ਜਿਨਿ ਮੋ ਕਉ ਸੁਭ ਕ੍ਰਿਆ ਪੜਾਈ।

'ਦਸਮ ਕਥਾ ਭਾਗੋਰ' ਕੀ, ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਬਨਾਇ।
ਅਵਰ ਬਾਂਛਨਾ ਨਾਹਿ ਪੁਤੁ ! ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਕੇ ਚਾਇ ॥੨੪੯੧
--ਆਇ। (ਲਿਖਨ ਕਥਾ)

(੬).....ਤੁਪੁਸਾਦਿ ਕਰਿ ਗੁੰਥ ਸੁਧਾਰਾ।
ਫੂਲ ਪਰੀ ਲਹੁ, ਲੋਹੁ ਸੁਧਾਰਾ ॥ ੨੬੦

ਸਾਧ ਅਸਾਧ ਜਾਨੋ ਨਹੀ, ਬਾਦ ਸੁਬਾਦ ਬਿਬਾਦ।
ਗੁੰਥ ਸਕਲ ਪੂਰਣ ਕਿਯੋ, ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥੨੬੧

*ਨੈਤ੍ਰ ਤੁੰਗ ਕੇ ਚਰਨ ਤਰਿ, ਸਤੁਦੁਵ ਤੀਰ ਤਰੰਗ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤ ਪੂਰਣ ਕਿਯੋ, 'ਰਘੁਬਰ-ਕਥਾ' ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੨੬੨
'ਚਉਬੀਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ' 'ਕਵਿ ਸ਼ਾਮ' ਨੇ "ਜਥਾਮਤਿ"

ਉਚਾਰੀ ਹੈ। 'ਰਘੁਬਰ-ਕਥਾ' ਇਸੇ ਕਥਾ ਦਾ ਇੱਕ (ਵੀਹਵਾਂ) ਅਧਿਆਇ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਤਲੇ ਬਚਨ ਭੀ 'ਸ਼ਾਮ ਜੀ' ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਤਲੇ ਦੋਹਰੇ ਵਿੱਚ ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਅਪਣਾ ਅਸਲ ਨਾਮ 'ਗੋਬਿੰਦ' (ਜਾਂ 'ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ') ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਸਗਲ ਦੁਆਰ ਕੇ ਫਾਭ ਕੈ, ਗਹਜੇ ਤੁਹਾਰੇ ਦੁਆਰ !

ਬਾਂਹ ਗਹਿ ਕੀ ਲਾਜ ਅਸ, 'ਗੋਬਿੰਦ' ਦਾਸ ਤੁਹਾਰ ॥੨੬੫

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਭੀ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕਿ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਸੰਗ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਂਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਸੋਭਾ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਥੀ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ; ਤਦ ਥੀ ਇਹ ਸਾਫ ਸੂਝਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਦਰਬਾਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿਖ ਹੈ; ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਪਾਤ੍ਰ, ਆਪ ਨਹੀਂ। ਅਪਣੀ ਛਾਪ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਦੱਸੀ ਹੈ, ਅਰ

*'ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ' ਨਾਮੇ ਟਿੱਲੇ ਬੱਲੇ, ਸਤਿਲੁਜ ਨਦੀ ਕੰਢੇ;
ਯਾਂਨੀ ਆਨੰਦਪੁਰਿ ਵਿਚ, 'ਰਘੁਬਰ ਕਥਾ' ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤੀ।
†'ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ-ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦) ਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਿਨਾਪਤਿ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਖਤਾਬ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਪੋਥੀ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਕਵਿ 'ਖਾਲਸਾ' ਨੇ ਇੰਝ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਖਾਲਸਾ ਬਾਚ ॥ ਦੇਹਗਾ ॥

ਇਕ ਸਮੇਂ ਹਿਤ ਸੋ ਹਿਤੁ, ਉਚਰੀ ਹਿਤ ਚਿਤ ਲਾਇ:

ਪੁਤੁ ਰਚਨਾ ਐਸੇ ਰਚੀ; ਸੋ ਕਛੁ ਕਹੋ ਸੁਨਾਇ ॥੧

* * * * *

ਮਤਿ ਚੋਰੀ ਉਪਮਾ ਘਨੀ, ਕਿਹ ਬਿਧਿ ਬਰਨੀ ਜਾਇ !

ਬਿਨਉਂ ਕਰੈ ਕਰੁ ਜੋਰਿ ਕਬਿ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ ॥੩

ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੁ ਜੋਰਿ ਕੈ, ਕਰਤ ਜੀਵ ਅਰਦਾਸਿ।

ਰਚੋ ਗੁੰਥ 'ਤੁਮਰੀ ਕਥਾ' ਕਰਹੁ ਬੁੱਧਿ ਪੁਗਾਸ ॥੪

'ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਜਾ ਗੁੰਥ ਕੋ, ਧਰੇ ਸੁ ਨਾਵ ਬਿਹਾਰਿ।

ਸੁਨਤ ਕਹਤ ਗਤਿ ਹੋਤ ਹੈ, ਮਨ ਅੰਤਰਿ ਉਰਿ ਧਾਰਿ ॥੫

ਸੰਮਤੁ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਰਖ, ਭਏ ਅਨਾਹਟ ਬੀਤ।

ਭਾਦਵ ਸੁਦਿ ਪੰਦੁਸ ਭਈ, ਰਠੀ ਕਥਾ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥੬

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਉਪਮਾ ਕਹੋ, ਦਿਵਸ ਹੋਨਿ ਬੀਚਾਰਿ।

ਦੀਜੈ ਸੁੱਧਿ ਬੁੱਧਿ ਬਰ, ਕਰਨਹਾਰ ਕਰਤਾਰ ॥੭

ਚੋਪਈ ॥

ਤੁਪੁਸਾਦਿ ਗੁਰੁ ਉਪਦੇਸੇ;

ਜਨਮ ਮਰਨ ਕੇ ਮਿਟੇ ਅੰਦੇਸੇ।

ਤਬ ਇਹ 'ਕੀਟ' ਪਤਿਤ ਮਨਿ ਆਯੋ।

ਭਈ ਕਿਰਪਾ ਗੁਰ ਮਾਰਗਿ ਪਾਯੋ ॥

ਤਬ ਮਨ-ਮੀਤ ਮੋਹਿ ਇਮ ਭਾਖੀ:-

ਪ੍ਰਗਟਿ ਕਰੋ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸਾਖੀ !...੯

ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਕਾਤ ਫੰਦ ॥

* * * * *

ਦੇਉ ਹਾਥ ਜੋਰੇ ਸੁਨਿ ਤਾਹਿ ਪਾਈ।

ਕੀਉ ਨਾਮ 'ਖਾਲਸ' ਖਲਾਸੀ ਬਤਾਈ

... .. ॥੩੮

(ਪ੍ਰਥਮ ਧਿਆਉ)

ਦੇਹਰਾ ॥

ਜੇ ਚਲਿਤ੍ਰ ਪੁਭ ਪੁਰਖ ਕੇ, ਤਾ ਕੇ ਕਰਤ ਬਿਚਾਰ।
ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਉਪਮਾ ਕਹਤ, ਮਨ ਅੰਤਰਿ ਉਰਿ ਧਾਰਿ ॥੧॥੪੨

ਚੋਪਈ ॥

ਅਗਮ ਪੁਰਖ ਕੀ ਅਗਮ ਕਹਾਨੀ।
ਗੁਰ ਖ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਕਛੁ ਕ ਜਾਨੀ।
ਤਿਹ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਥਾ ਤਿਹ ਕਹੀ।
ਸਤਿਗੁਰ ਪਰਸ ਪਦਾਰਥ ਲਹੀ ॥੩॥੪੪

ਦੇਹਰਾ ॥

ਮਾਘੇਵਾਲ ਸੁਹਾਵਨਾ, ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਅਸਥਾਨ।
ਲੀਲਾ ਅਨਿਕ ਅਨੇਕ ਬਿਧਿ, ਕਉਤਕ ਕਰਤ ਬਿਹਾਨ ॥੭॥੪੮

ਚੋਪਈ ॥

ਕੇਤਕ ਬਰਸ ਭਾਂਤਿ ਇਹ ਭਏ।
ਦੇਸ ਪਾਂਵਟੇ ਸਤਿਗੁਰ ਗਏ।
ਜਮੁਨਾ ਤੀਰ ਮਹਲ ਬਨਵਾਏ।

ਕਰਤ ਅਨੰਦ ਪੁਛੁ ਮਨ ਭਾਏ ॥੮॥੪੯ (ਅਧਿ: ੨)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਉਹੋ ਕਥਾ, ਅਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਆਪਣੇ
ਵੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਜੋ 'ਸ੍ਰੀ ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ
ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ 'ਅਪਣੀ ਕਥਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ
ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ, ਕ੍ਰਿਤਗੋਜਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ
'ਖਾਲਸਾ' ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਦੇਹਰਾ ॥

ਅਤਿ ਅਗਾਥ ਅਚਰਜ ਕਥਾ, ਤਿਹ ਕਾ ਕਵਨ ਸੁਮਾਰ।
ਜੁਗ ਕਿਤੰਕ ਗਾਨਪਤਿ ਲਿਖਿਹਿ, ਤਉ ਨ ਪਾਵਤ ਪਾਰ ॥

[੯੪।੯੩੩

ਤੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ ॥

* * * * *

ਮੁਖੈ ਏਕ ਰਸਨਾ, ਕਹਾਂ ਲਉ ਬਖਾਨੋ !
ਭਰੇ ਨੀਰ ਸੁੱਭਰ, ਲਈ ਖੁੰਦ ਮਾਨੋ !
ਮਹਾਂ ਕੀਟ ਪਤਿਤੰ, ਕਹਾ ਬੁੱਧਿ ਮੇਰੀ !
ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਹੈ ਸੋਭ ਕਰਤਾਰ ਤੇਰੀ !! ੯੮।੯੩੭

ਦੇਹਰਾ ॥

ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਉਪਮਾ ਕਹੀ, ਦਰਸ ਪਰਸ ਕੇ ਕਾਜ।
ਜੋ ਚਿਤਵੇ, ਸੋ ਦੇਹ ਮੋਹਿ, ਤੂ ਸਮਰਥ ਤੁਹਿ ਲਾਜ ॥੯੮।੯੬੮

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਇ; ਕਿ 'ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ
ਨਾਟਕ' ਆਦਿ ਉਤਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ—'ਸ਼ਾਮ', 'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਹਰਿ'
ਆਦਿ ਛਾਪਾਂ ਵਾਲੇ—ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ, ਅਸਲ 'ਚਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹਨ; ਕੋਈ ਹੋਰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ।

'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਕਾਲ' = 'ਗੁਰ-ਗੋਬਿੰਦ'

'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਪਾਠ, ਰਤਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ
ਕਰੀਏ; ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਇ; ਕਿ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਬਾਣੀ
ਵਿਚ, ਅਪਣਾ, ਨਾਮ ਜਾ ਉਪਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਤਿਹਾਸਕ
ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਿਠੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ 'ਸ਼ਾਮ' ਤੇ 'ਰਾਮ'
ਉਪਨਾਵ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪਰ—

(੧) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲੇ ਸੋਚਿਆਂ, 'ਪਟਣੇ
ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਅਤੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ
ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਅੰਸੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ
'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਵ ਦਰਜ ਹੈ; ਪਰ ੧੭੪੫ ਬਿ: ਤੋਂ ਬਾਦ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ'
ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਸੋਧਕੇ, ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਵੇਲੇ, ਯਾ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਵਿੱਚ,

੧—ਕੀਹ, ਕਿਤਨੀ ਕੁ !

ਕਈ ਬਾਈ 'ਰਾਮ' ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ 'ਸਜਾਮ' ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੰਕ ੧੮੯੪, ੧੯੬੭ ਤੇ ੧੯੦੦ ਤੋਂ ੧੯੦੨ ਤਕ।*

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਵਿੱਚ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ 'ਚ ਕਵਿਛਾਪ 'ਰਾਮ' ਹੈ; ਪਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੋਧਿਤ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ 'ਸਜਾਮ':—੨੦੬, ੨੧੨, ੨੧੩, ੨੧੯, ੨੨੦, ੨੩੨, ੨੪੩, ੨੭੩, ੨੭੭, ੨੮੬, ੨੯੬-੭, ੩੦੧, ੩੦੮ ਤੋਂ ੩੧੦, ੩੨੨ ਤੇ ੩੩੨ ਤੋਂ ੩੩੪ ਤੱਕ। ਛਾਪੇ ਵੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ੧੫੮੦, ੧੫੮੨-੩, ੧੫੯੦-੯੧, ੧੬੦੨, ੧੬੧੩, ੧੬੪੩, ੧੬੪੭, ੧੬੫੬, ੧੬੬੬-੭, ੧੬੭੧, ੧੬੭੮ ਤੋਂ ੧੬੮੦, ੧੬੮੮, ੧੬੯੨, ੧੭੦੨ ਤੋਂ ੧੭੦੪ ਹਨ। ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ।

(੨) ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ' ਦੇ ਕਈ ਛੰਦ 'ਸਜਾਮ' ਛਾਪ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਨਿ; ਪਰ ਮਗਰਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹੋ 'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਮ ਨਾਲ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ—'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਵਿਖੇ ਅੰਕ ੭, ੪੧, ੪੬, ੫੯, ੭੮, ੮੪, ੧੧੦, ੧੧੭, ੧੫੯, ੧੮੯, ੧੯੧, ਤੇ ੨੧੨ ਆਦਿ। ਅਤੇ ਛਾਪੇ ਵੀਆਂ ਬੀੜਾਂ 'ਚ ੧੩੬੬, ੧੪੦੧, ੧੪੧੬, ੧੪੨੯, ੧੪੪੮, ੧੪੫੪, ੧੪੮੦, ੧੪੮੭, ੧੫੨੯, ੧੫੫੯, ੧੫੬੧ ਤੇ ੧੫੮੨ ਆਦਿ।

(੩) 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਕਥਾ' ਦੇ 'ਜੁੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਛੰਦ, ਇੱਕੋ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ; ਪਰ ਕਵਿਛਾਪ 'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਸਜਾਮ' ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ:—

* ਇਹ ਅੰਕੁ ਛਾਪੇ ਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ੧੭੭, ੧੬, ੧੦੬, ੧੮੭ ਤੇ ੧੮੮ ਹਨ; ਅਰੁ ਪਟਣੇ-ਤੋਸ਼ੇ ਖਾਨੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ੪੭੮੯, ੪੭੯੬ ਤੇ ੪੭੯੮ ਤੋਂ ੪੮੦੦।

ਸ਼੍ਰੇਣੀ

ਧਨੁ-ਸਾਇਕ^੧ ਲੇ ਰਿਸਿ ਭੂਪਤਿ ਕੇ ਤਨ,
ਘਾਇ ਕਰੇ ਬਿਜਰਾਜ ਤਬੈ।
ਪੁਨਿ ਚਾਰੋ ਈ ਬਾਨਨ ਸੋ ਹਯ ਚਾਰੋ ਈ,
'ਰਾਮ' ਭਨੈ ਹਨ ਦੀਨੇ ਸਬੈ।
ਤਿਲ ਕੋਟਿਕ ਸਜੰਦਨ^੨ ਕਾਟਿ ਕਿਜੋ,
ਧਨੁ ਕਾਟ ਦਿਜੋ ਕਰਿ ਕੋਪ ਜਬੈ।
ਨਿਪ ਪਜਾਦੇ ਗਦਾ ਗਾਹਿ ਸਉਹਿ ਗਜੋ,
ਅਤਿ ਜੁੱਧ ਭਜੋ; ਕਹਿ ਹੋ ਸੁ ਅਬੈ॥੧੮੭੨:—
ਪਾਇਕ^੩ ਘਾਇ ਕੈ ਭੂਪ ਬਲੀ,
ਸੁ ਗਦਾ ਕਹ ਘਾਇ ਹਲੀ ਪੁਤਿ ਬਾਰਜੋ।
ਕੋਪ ਹੁਤੋ ਸੁ ਜਿਤੋ ਤਿਹ ਮੈ,
ਸਭ ਸੂਰਨ ਕੋ ਸੁ ਪੁਤੰਛ ਦਿਖਾਰਜੋ।
ਕੂਦਿ 'ਹਲੀ' ਭੂਅ ਠਾਵੇ ਭਜੋ,
ਜਸੁ ਤਾ ਛਬਿ ਕੋ 'ਕਬਿ ਸਜਾਮ' ਉਚਾਰਜੋ।
ਚਾਰੋ ਈ ਅਸੁਨ^੪ ਸੂਤ^੫ ਸਮੇਤ,
ਸੁ ਕੈ ਸਬ ਹੀ ਰਥ ਬੂਰਨ ਡਾਰਜੋ॥੧੮੭੩

"ਕਹਿ ਹੋ ਸੁ ਅਬੈ" (ਹੁਣੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ) ਆਖਕੇ, ੧੮੭੨ਵੇਂ ਛੰਦ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਕਵੀ 'ਰਾਮ' ਜੀ, ਅਗਲੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੁੱਧ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਅਗਲਾ (੧੮੭੩ ਵਾਂ) ਛੰਦ ਲਾਜਮੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਕਵਿ 'ਰਾਮ' ਦਾ ਹੀ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਵਿਚ ਉਪਨਾਮ 'ਰਾਮ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਜਾਮ' ਵਰਤ ਲਿਆ ਹੈ!

(੪) ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗ੍ਰੰਥ' ਭੀ 'ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੈ; ਅਰੁ 'ਚਰਿਤ੍ਰ-ਪਾਖਯਾਨ' ਦੀ ਪੋਥੀ ਇਸ ਸਰਬ

੧-ਧਨੁਖ-ਬਾਣ, ਤੀਰ ਕਮਾਣੂ। ੨-ਘੋੜੇ।
੩-ਰਥ। ੪-ਪਿਆਦਾ, ਪੈਦਲ। ੫-ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ;
੬-ਰਥਵਾਨ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ੧੦ ॥ ੦੧੫

ਗਾਯਾਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ। 'ਸ਼ਾਮ' ਤੇ 'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਮ ਬੀ, ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ, ਪਟਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਜਨਮੇ ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ 'ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ' (ਰਾਇ, ਜਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।। ਆਓ, ਹੁਣ ਰਤਾ 'ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਯਾਨ' ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਬਾਰੇ ਬੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰ ਲਈਏ।

ਇਸ ਪੋਥੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚਰਿਤ੍ਰ, 'ਚੰਡੀ', 'ਕਾਲੀ' ਤੇ 'ਭਵਾਨੀ' ਆਦਿ ਨਾਮ 'ਰੂਪ' ਧਾਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੁਤੋਤਰ ਬੀ ਹੈ; ਤੇ ਮੰਗਲਾ-ਚਰਨ ਅਰੁ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਭੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਨਾਮ 'ਰਾਮ' ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

“ਰਾਮ” ਭਨੈ ਅਤਿ ਹੀ ਰਿਸ ਸੋ,
ਜਗ-ਨਾਇਕ ਸੋ ਰਨ ਠਾਟ ਠਟੀਲੇ ॥੨੨

ਅਤੇ ਉਥਾਨਕਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਢੇਹਰਾ ॥

ਅਨਤਰਿਯਾ ਜੈ ਸਿੰਧੂ ਕੋ, ਚਹਤ ਤਰਨ ਕਰ ਜਾਉਂ ।
ਬਿਨ ਨੋਕਾ ਕੋਸੇ ਤਰੇ, ਲਏ ਤਿਹਾਰੇ ਨਾਉਂ !!੪੨
ਮੂਕ ਉਚਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਖਟ, ਪਿੰਗੂ ਗਿਰਿਨਿੰ ਚੜ੍ਹਿ ਜਾਇ ।
ਅੰਧ ਲਖੈ ਬਧਰੋ ਸੁਨੈ, ਜੋ ਤੁਮ ਕਰੋ ਸਹਾਇ !!੪੩
ਅਰਘੈ, ਗਰਭ, ਨਿਪ, ਤ੍ਰਿਯਨ ਕੋ, ਭੇਦ ਨ ਪਾਯੋ ਜਾਇ ।
ਤਉ ਤਿਹਾਰੀ ਫ਼ਿਪਾ ਤੇ, ਕਛੁ ਕਛੁ, ਕਹੋ ਬਨਾਇ !!੪੪

* * * * *
ਪ੍ਰਥਮ ਧਯਾਇ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਤੀ, ਬਰਨੋ ਤ੍ਰਿਯਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ।
ਮੋ ਪਟ ਮੈ ਤੁਮ ਹੋ ਨਦੀ, ਉਪਜਹੁ ਬਾਕ-ਤ੍ਰਿੰਗ ॥ ੪੬

੧-ਤਰਣ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ, ਮਣਤਾਰੂ। ੨-ਸਮੁੰਦਰ।
੩-ਬੋਝੀ, ਕਿਸਤੀ। ੪-ਗੁੰਗਾ। ੫-ਪਿੰਗਲਾ। ੬-ਪ੍ਰਥਤ 'ਤੇ।
੭-ਬੋਲਾ, ਡੋਰਾ। ੮-ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਭਾਉ; ਜਾ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ।

ਸ਼੍ਰੀਕਾ

ਮੇਰੁ ਕਿਯੇ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ,
ਗਰੀਬਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਤੋ ਸੋ !
ਭੂਲ ਛਿਮੋ ਹਮਰੀ ਪੁਭੁ ਆਪੁਨ,
ਭੂਲਹਾਰ ਕਹੂੰ ਕੋਊ ਮੋ ਸੋ ?
ਸੇਵ ਕਰੋ ਤੁਮਰੀ, ਤਿਨ ਕੇ ਛਿਨ ਮੈ
ਧਨ ਲਾਗਤ ਥਾਮ ਭਰੋ ਸੋ ।
ਜਾ ਕਲਿ ਮੈ ਸਭ ਕਾਲ-ਛਿਪਾਨ ਕੀ,
ਭਾਗੀ ਭੁਜਾਨ ਕੋ ਭਾਰੀ ਭਰੋਸੋ ॥੪੭

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੪੩ ਤੇ ੪੭ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਛੰਦ, 'ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਵੰਸ਼ ਤੇ ਕਵਿ-ਸਾਮੇ ਜੀ ਕਥਾ ਦਸ-ਦਿਆਂ; ਉਥਾਨਕਾ* ਤੇ ਮੰਗਲਾ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਨਾਉਂ-ਗਣਾਵੇਂ ਫਰਕ ਨਾਲ ਵਰਤ ਲਏ ਹਨ। ਅਰੁ ੪੬ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ 'ਤ੍ਰਿਯਾ- (ਇਸਤ੍ਰੀ) ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸਟ ਦੇਵ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਯਤਾ ਮੰਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ, ਅੰਤਲੀ ਬੇਨਤੀ ਵਿਚ ਇਸਟ ਦੇਵ ਦੀ ਭ੍ਰਿਤੱਗਯਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਨਦੇ ਹਨ; ਕਿ-

“ਛਿਪਾ ਕਰੀ ਹਮ ਪਰ ਜਗ-ਮਾਤਾ ।
ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਾ ਪੂਰਨ ਸੁਭ-ਰਾਤਾ ।...॥੪੦੨
ਸ਼੍ਰੀ ਅਸਿ-ਯੁਜ ਜਬ ਭਏ ਦਇਆਲਾ ।
ਪੂਰਨ ਕਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਤਕਾਲਾ ।...”੪੦੩

ਇਸੇ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਆਪ ਅਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

*ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ, ਛੰਦ ਦੂਜਾ ।
†ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਛੰਦ ੯੨ ਵਾਂ ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੧੯੪੮

ਹਮਰੇ ਦੁਸਟ ਸਭੈ ਤੁਮ ਘਾਵਹੁ !
ਆਪ ਹਾਥ ਦੇ ਮੋਹਿ ਬਚਾਵਹੁ !
ਸੁਖੀ ਬਸੈ ਮੋਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾ;
ਸੇਵਕ, ਸਿਖਜ ਸਭੈ ਕਰਤਾਰਾ ॥੩੭੮

* * * * *
ਤੁਮਹਿ ਛਾਡਿ ਕੋਈ ਅਵਰ ਨ ਧਜਾਉ ।
ਜੋ ਬਰੁ ਚਾਹੈ, ਸੁ ਤੁਮ ਤੇ ਪਾਉ ।
ਸੇਵਕ ਸਿੱਖਯ ਹਮਾਰੇ ਤਾਰਿਯਹਿ ।
ਚੁਨਿ ਚੁਨਿ ਸੜੁ ਹਮਾਰੇ ਮਾਰਿਯਹਿ ॥੩੮੦

* * * * *
ਜਵਨ ਕਾਲ ਜੋਗੀ ਸਿਵ ਕੀਓ;
ਬੇਦ-ਰਾਜ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸੁ ਬੀਓ;
ਜਵਨ ਕਾਲ ਸਭ ਲੋਕ ਸਵਾਰਾ;
ਨਮਸਕਾਰ ਹੋ ਤਾਹਿ ਹਮਾਰਾ ॥੩੮੪
ਜਵਨ ਕਾਲ ਸਭ ਜਗਤ ਬਨਾਯੋ;
ਦੇਵ, ਦੈਤ, ਜੱਛਨ ਉਪਜਾਯੋ;
ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਏਕੈ ਅਵਤਾਰਾ;
ਸੋਈ 'ਗੁਰੂ' ਸਮਝਿਯਹੁ ਹਮਾਰਾ ॥੩੮੫॥—ਆਦਿਕ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਕਿ ਕਵਿ 'ਰਾਮ' ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ 'ਸਿਖ' ਤੇ 'ਸੇਵਕ' ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸਟ 'ਅਸਿਧੁਜ' ਪਾਸ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਟ 'ਗੁਰੂ', ਉਹੋ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕਰਤਾਰ ਹੈ; ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੁ, ਸ਼ਿਵ, ਦੇਵਤੇ, ਦੈਤ ਤੇ ਜੱਛ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਜੇ ਹਨ। ਦਸੇ ਗੁਰੂ-ਜਾਮੇ ਉਂਕਿ ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀ ਵਟਾਏ ਰੂਪ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ-ਜਾਮੇ—'ਨਾਨਕ ਰਾਇ' ਜਾਂ 'ਤਿਗ ਬਹਾਦਰ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਗੁਰੂ' ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਰਹੇ; ਜਿਹਾ

ਕਿ ਹੋਰਨਾ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ—ਕੁਵਰੋਸ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤਿ 'ਖਾਲਸਾ' ਆਦਿ—ਨੇ ਵਸਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਜਾਮਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗਿਣਕੇ ਨਮਸਕਾਰਾ-ਤਮਕ ਮੰਗਲ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ੧੦੯ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚਿ, ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਉੱਪਨਾਮ—'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਸ਼ਾਮ' ਵਰਤਕੇ; ਇਸ ਨਾਮ ਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:—

(ੳ) ਛੋਰੇ ਹੋ ਬੰਦ ਅਨੂਪਮ ਸੰਦਰਿ,
ਪਾਨ ਚਬਾਇ ਸਿੰਗਾਰ ਬਨਾਯੋ ।
ਅੰਜਨ ਆਂਜਿ ਦੁਹੂੰ ਅਖਿਯਾਨ,
ਸੁ ਭਾਲ ਮੈ ਕੇਸਰਿ ਲਾਲ ਲਗਾਯੋ ।
ਬੂਮਕ ਦੇਤ ਬੁਕੈ ਬੂਮਕੇ,
'ਕਵਿ ਰਾਮ' ਸੁ ਭਾਵ ਭਲੋ ਲਖਿ ਪਾਯੋ ।

ਮਾਨਹੁ ਸੋਤਨ ਕੇ ਮਨ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਹੀ,
ਬਾਂਧਕੈ ਜੇਲ ਚਲਾਯੋ ॥੧੯

(ਅ) ਸੀਸ ਛਬੈ ਕਲਗੀ-ਤੁਰੇ,
ਸੁਭ ਲਾਲਨ ਕੋ ਸਰਪੰਚ ਸੁਹਾਯੋ !
ਹਾਰ ਅਪਾਰ ਧਰੇ ਉਰ ਮੈ,
ਮਨ ਦੇਖਿ ਮਨੋਜਵ ਕੋ ਬਿਰਮਾਯੋ ।
ਬੀਰੀ ਚਬਾਤ ਕਛੁ ਮੁਸਕਾਤ,
ਬੰਧੇ ਗਸਗਾਹ ਤੁਰੰਗ ਨਚਾਯੋ ।
'ਸ਼ਾਮ ਭਨੈ ਮਹਿ ਲੋਕ ਕੀ ਮਾਨਹੁ,

ਮਾਨਨਿ ਕੋ ਮਨੁ ਮੋਹਨਿ ਆਯੋ ॥੨੨

(੫) 'ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਾਖਯਾਨ' ਦੇ ਇੱਕ੨-ਦੁੱਕ੨ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿ ਚੂੜਾ ਮਣਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ 'ਗੋਬਿੰਦ' ਅਰੁ ਉੱਪਨਾਮ 'ਸ਼ਾਮ' ਦਾ ਮਸਾਰਥੀ ਤੇ ਸਮਤੋਲ ਪਦ 'ਕਾਲ' ਭੀ, ਛਾਪ ਦੇ ਤੌਰ ਪੂਰ ਇਸਤੇ-ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ੨ ਸੱਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰਮ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਇ, ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ 'ਕਾਲੀਦਾਸ' ਜਾਂ 'ਕਾਲੀ ਚਰਨ' ਵਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹੋਊ ! ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਲੱਲੇ ਅਖਰ ਨੂੰ ਸਿਹਾਰੀ (f) ਮਾੜਾ ਕਿਤੇ ਬੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਲੀ' ਬਨਾਉਣਾ

॥ ਖਾਲਸਾ ੧੦ ॥ ਗਾਊ

ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਮ-ਅਕਾਲਪੁਰਖ (ਗੋਬਿੰਦ) ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ; ਅਰੁ ਹਮ-ਮੌਨੀ ਤੇ ਹਮ-ਵਜ਼ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਨੇ ਅਪਣੇ ਅਸਲ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ-ਦਾਸ (ਯਾ ਰਾਇ) ਦੇ ਥਾਂ ਵਰਤ ਲਏ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਚੰਗੀ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:-

- (੧) ਭਈ ਜੀਤ ਮੋਰੀ। ਕ੍ਰਿਪਾ 'ਕਾਲ' ਕੇਰੀ ॥ ੩੪
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’-ਅ: ੮ਵਾਂ)
- (੨) ਆਜ ਸਭੋਂ ਮਰਿ ਹੋਂ ਟਰਿ ਹੋਂ ਨਹੀ,
‘ਸਜਾਮ’ ਭਨੈ ਮੁਹਿ ‘ਰਾਮ’ ਦੁਹਾਈ॥੪੧॥੧੯੯੩
- (੩) ਨਾਰਦ ਸਕੁ ਸਦਾ ਸਿਵ ਬਯਾਸ,
ਇਤੇ ਗੁਨ ‘ਸਜਾਮ’ ਕੋ ਗਾਇ ਸੁਨਾਯੋ।
‘ਸਜਾਮ’ ਭਨੈ ਤੁਮ ਹੀ ਨ ਕਹੋ,
ਬਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਨੀ ‘ਬ੍ਰਿਜਨਾਥ’ ਰਿਬਾਯੋ? ੨੨੩੮
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ)
- (੪) ਸਭ ਸਖੀਆਂ ਹਰਖਤ ਭਈ ਕਾਤੁਰ ਭਈ ਨ ਕੋਇ।
ਜੱਧ-ਕਾਜ ਸਭ ਹੀ ਚਲੀ, ‘ਕਾਲ’ ਕਰੈ ਸੋ ਹੋਇ ॥ ੨੨
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੨੮)
- (੫) ਪਾਪ ਕਰੇ ਬਿਨੁ ਕਜੋਂ ਬਚੈ; ਬਚੈ ਬਚਾਵੈ ‘ਰਾਮ’॥੧੯
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੮੩)
- (੬) ਵਹਿ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤਾ ਕੋ ਲਖੈ, ਜਾ ਕੇ ‘ਸਜਾਮ’ ਸਹਾਇ ॥੭
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੯੩)
- (੭) ਹੋ ਬੈਠੀ ਗ੍ਰਿਹ ਕੇ ਮਾਂਬ, ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਗੁਨ ਗਾਵਈ ॥੧੯
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੪੨)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਕੜਲੇ ਚਾਰ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਲ’ ‘ਰਾਮ’, ‘ਸਜਾਮ’ ਤੇ ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਸ਼ਬਦ, ਜਿੱਥੇ ‘ਵਾਹਗੁਰੂ’ ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ; ਓਥੇ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਭੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ; ਜੀਕੁਣ ‘ਹਿਤੁਪਦੇਸ਼-ਭਾਖਾ’ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵਿ ‘ਤਨਸੁਖ’ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਜ-ਚਤੁਰਾਈ ਵਿਖਾਈ ਹੈ:-

‘ਤਨਸੁਖ’ ਹੋਇ ਨੈਨ ਦੇਖਤ ਹੀ,
ਦੇਹੁ ਵਰਸ ਦੁਖੁ ਰਹੈ ਨ ਕੋਈ।
ਅਤੇ—‘ਤਨਸੁਖ’ ‘ਮਨ-ਸੁਖ, ਨੈਨਸੁਖ.....॥-ਆਦਿ ॥
ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਭੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ:-
ਸੰਤਾਂ ਮੱਧੇ ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਆਫੈ; ਗੋਕਲ ਮੱਧੇ ‘ਸਿਆਮ’ ਗੋ।
ਨਾਮੇ ਮੱਧੇ ‘ਰਾਮੁ’ ਆਫੈ, ‘ਰਾਮ’ ‘ਸਿਆਮ’ ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਗੋ ॥੪॥੩
(ਗੁਰੂ ਟੋੜੀ)

ਸੋ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕਦਾ-ਚਿਤ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ ਕਾਵਜ ਸੁਹਣੱਪ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਦੇ ਹਮ-ਪੱਲਾ (ਸਮਤੋਲ ਤੇ ਸਮਾਰਥੀ) ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ, ਹੁਨਰ-ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ‘ਕਾਲ’ ਤੇ ‘ਹਰਿ’ ਨਾਮ ਦੇ ਕੋਈ ਕਵੀ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਾਮਾਵਲੀ (ਲਿਸਟ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਨਵੇਂ ਕਵੀ-ਨਾਮ ਘੜਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ‘ਕਾਲ’ ਜਿਹਾ ਕੁਰਖਤ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਨਾਮ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਯਾ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਲਈ, ਕੋਈ ਪਸੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਭੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਹ ਉਪਨਾਮ, ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਕੇ, ਸੰਕਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

- ਬਿਆਹ ਭਯੋ ‘ਬਲਦੇਵ’ ਕੋ, ਨਾਮ ‘ਰੇਵਤੀ’ ਸੰਗ।
ਸੁਕਬਿ ‘ਰਾਮ’ ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬ ਹੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੪੭੯੬*
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ)
- ਅਧਿਕ ਮਾਨਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਗਯੋ, ਰਾਵ ਅਹੀਰਨ ਸੰਗ।
ਯੋਂ ਕਹਿ ਮੰਤ੍ਰੀ ਨ੍ਰਿਪਤਿ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਨ ਕਿਯੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੧੩
...‘ਰਾਮ’ ਭਨੈ: ਤਿਨ ਤ੍ਰਿਯ ਭਯੋ, ਅਧਿਕ ਬਢਾਯੋ ਨੇਹ ॥੧੪
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੮ਵਾਂ)

*ਇਹ ਅੰਕੁ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਇ; ਛਾਪੇ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨੰਬਰ ੧੯੬੭ ਹੈ।

ਜੂਥਿ ਮਰੀ ਪ੍ਰਿਯ-ਪੀਰਿ ਤ੍ਰਿਯ, ਤਨਿਕੁ ਨ ਮੋਰਯੋ ਅੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਸੁਜਾਮ' ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬ ਹੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੨੨

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੨੨ਵਾਂ)

ਅਤਿ ਬਲ ਕੇ 'ਭਾਣੀ' ਜੁਥਯੋ, ਤਨਿਕ ਨ ਮੋਰਯੋ ਅੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਕਾਲ' ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬ ਹੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੨੯

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੯੫)

ਅਛਲ ਛੈਲ ਛੈਲੀ ਛਲਯੋ, ਇਹ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕੇ ਸੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਕਾਲ' ਤਬ ਹੀ ਭਯੋ, ਪੂਰਨ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੫੨

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧੭)

ਇਹ ਛਲ ਛੈਲੀ ਛੈਲ ਸੁ ਛਲਿ ਪਤਿ ਕੋ ਗਈ।
ਹੋ, ਸੁਕਬਿ 'ਸੁਜਾਮ', ਇਹ ਕਥਾ ਤਬ ਪੂਰਨ ਭਈ ॥੧੧

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੨੭)

ਇਹ ਛਲਿ ਮਾਰਾ ਤਾਹਿ ਕੋ, ਜੋ ਨ ਰਮਾ ਤਿਹ ਸੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਸੁਜਾਮ', ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬ ਹੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੧੨

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੩੯੬)

ਬੀਰਮ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਿਮਿਤਿ, 'ਬੋਗਮਿ' ਤਜੇ ਪਰਾਨ।
ਸੁਕਬਿ 'ਸੁਜਾਮ' ਯਾ ਕਥਾ ਕੋ, ਤਬ ਹੀ ਭਯੋ ਨਿਦਾਨ ॥੪੭

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੩੩੬)

ਇਹ ਬਿਥਿ ਛਲਿ ਪਿਤੁ-ਮਾਤ ਕਹ, ਗਈ ਮਿਤ੍ਰ ਕੇ ਸੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਸੁਜਾਮ' ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬ ਹੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੧੦

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੪੦੧)

ਲਓ ਜੀ! ਹੁਣ ਬੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਪਰ ਅਮੰਨਾ ਨਾ ਆਵੇ; ਤਾਂ ਉਹ ਜਿੰਦਲ ਹੋਊ; ਜਾ ਉਸ ਘਟਿ ਮਤਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਸਹੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੈ, ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ 'ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਤੇ 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ' ਵੇਵੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੈੱਚੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕਾ ਗ੍ਰੰਥ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ; ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸੂਰੇ-ਸੰਤ' ਤੇ 'ਰਸਕ-ਬੋਰਾਗੀ' ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ (ਮੁਕੰਮਲ ਇਨਸਾਨ) ਬਨਾਉਣ ਲਈ, ਖੁਦ ਅਣਥੱਕ ਖੋਚਲ ਕਰਕੇ ਰਚੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ

ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ-ਯਾ ਕਵੀਆਂ-ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਗਾ-ਦੇਕਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ "ਹਉਂ ਕਹਯੋ!" ਯਾ "ਮੈ ਰਚਯੋ!" ਆਦਿ ਬਚਨ ਕਦੀ ਨਾਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ, ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਯਾ ਉਪਨਾਮ ਦੇ ਕੇ, ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੀ ਕਰਦੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਟੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਮ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਧਾਂ ਕਰਕੇ, ਪਛਾਣ ਹਿਤ 'ਮਹਲਾ ਪ', 'ਮ: ੧' ਤੇ 'ਮ: ੩' ਆਦਿ ਲਿਖ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਧੰਨਾਂ, ਸੂਰਦਾਸ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਪਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਯਾ 'ਫਾਪ' ਦੇਣ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੋਈ, ਕੋਈ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਪੁਰੰਪਰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਵੀ ਤੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣਿ ਵਿੱਦਵਾਨ ਸਨ; ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਾਤ-ਪਾਕ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਜਹੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨਾ ਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਤੇ ਬੇ-ਯਕੀਨੀ ਹੈ।

(੬) ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਮੇਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਕਵੀਜਨ ਸੋਭਾ ਤੇ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਪਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਆਸਰਿਤ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿੱਦਵਾਨ ਕਵੀ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਸਨ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਖ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਖ ਕਵੀ, ਤਨਸੁਖ 'ਲਾਹੌਰੀ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਪੋਥੀ 'ਚਿਤੋਪਦੇਸ-ਭਾਖਾ' ਵਿਚ ਭਰੀ ਹੈ। ਅਰੁ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਵਿੱਚ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪਾਠਕ ਪਿੱਛੇ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਜੋਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੱਸੀਹਾਂ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੭੪੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ, ਪਰ ੧੭੪੮ ਤੋਂ ੧੭੬੧ ਬਿੱਕ੍ਰਮੀ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਾਦੇ ਕਵਿ-ਸਮਾਜ ਜੁੜ ਜਾਣ ਦੇ ਸਬੂਤ, ਤ੍ਰਾਰੀਖੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੁਸਤਕ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰੋਂਦਰ ਸਿੰਘ ਪਟਲੇਸ਼ੁਰ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਸਾਂਭੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਨੇ ਬੀ, ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪੁਸਤਕ—‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿੱਦਯਾ ਦਰਬਾਰ’—ਵਿੱਚ, ਲੱਭੀ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ-ਵੰਗ, ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਰਚਣਹਾਰ ਪਛਾਣੇ ਭੀ ਜਾਂਦੇ ਨਿ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਰਵਾਨੀ, ਤੇ ਵਾਕ-ਚੁਸਤੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਆਗਿਆ ਪਾਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਸਭਨਾਂ, ਆਪਣੀ ਪੋਥੀ ਦੇ ਆਦਿ-ਅੰਤ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ਧਨੁ-ਮਾਨੁ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਬੜੇ ਚਾਉ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੰਗਲਾ-ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸੁਤੋੜ ਭੀ ਗਾਏ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ‘ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿੱਚ ਇਜੇਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟਿ, ਹਰ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੁਤੋੜ ਤੇ ਧੰਨਿਵਾਦ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ—ਬਲਕਿ ਮਾਤ-ਪਿਤਾ ਬੀ—‘ਮਹਾਂ ਕਾਲ-ਕਾਲਕਾਂ’ ਹੀ ਵੱਸਿਆ ਹੈ।

(੭) ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ‘ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕਯ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦’ ਯਾ ਇਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ‘ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦’ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ-ਕਵੀ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਅਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਵਾਕ ਵਰਤੇ ਹਨ; ਤਾਂ ਉਹ ਰਚਨਾਂ ਖੁਦ ਹੀ ਅਪਣੇ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਪੜਦਾ ਪਾੜ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਸੇ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਭੀ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ-ਬੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਂ ਮਿਲਾਣ ਦੀ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ; ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ‘ਕ੍ਰਿਸਨ-ਕਥਾ’ ਤੇ ‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ‘ਦਾਨ-ਧਰਮ’ ਅਧਿਆਉ ਦੇ ਅੰਤਿ ਵਿੱਚ, ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਮਿਲਾਵਟ ਵਾਸਤੇ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ‘ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਾਖਯਾਨ’ ਵਿਚ ੩੨੫ ਵਾਂ ਚਰਿਤ੍ਰ, ੧੯ ਛੰਦ ਰਚ ਕੇ, ਸੁਖੱਲਾ ਹੀ ਪਾਇਆ-ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

(੮) ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਦੁਬਾਰੇ ਸੰਪਾਦਨ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਤੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਹੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਓਪਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਭਾ ਕਰਨਾ, ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਮਿਲਾਵਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ; ਅਰੁ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹੋਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਲਾਵਟ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀ ਮੁਨਾਸਬ ਨਹੀਂ।

ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਪਛਾਣ

ਕਿਸੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲਫਜ਼, ਫਿਕਰੇ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਛੰਦ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਲੱਭ ਪੈਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ-ਚੜ੍ਹੇ (ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ) ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਜੇਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਥੇਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵੰਨਗੀ ਮਾਤ੍ਰ:-

੧-ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੇ ਲਫਜ਼:-

(ੳ) ‘ਤਨੁ’ ਤੇ ‘ਭਏ’ ਸ਼ਬਦ, ਨਾਲ (ਸਾਬ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ-

ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮਿਲੀ ਰਾਮ ਸੋ ਸੀਤਾ।

ਜੈਸਕ ਚਤੁਰ ਬੇਦ ਤਨੁ ਗੀਤਾ।

ਜੈਸੇ ਮਿਲਤ ਸਿੰਧੁ ਤਨੁ ਗੰਗਾ।

ਤਜੋ ਮਿਲ ਗਈ ਰੁਦ੍ਰ ਕੇ ਸੰਗਾ ॥੨

(ਜਲੰਧਰਾਵਤਾਰ-ਅਧਿ:੩)

ਏਕ ਦਿਵਸ ਜਾਨਕਿ ਤ੍ਰਿਯ-ਸਿਖਾ;

ਭੀਤ ਭਏ ਰਾਵਣ ਕੋਹ ਲਿਖਾ।.....੮੪੪

(ਰਾਮ-ਕਥਾ)

ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਸੁਲਪ ਸੀ ਨਿੰਦਾ

ਦਇਆ ਫਿਮਾ ਤਨੁ ਪ੍ਰੀਤਿ।

(ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ-ਅੰਤਿਕਾ-ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ)

‘ਰਾਮ’ ਭਨੈ: ਤਿਨ ਤ੍ਰਿਯ ਭਏ, ਅਧਿਕ ਬਢਾਯੋ ਨੌਂਹ ॥੧੪

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੮)

ਹਾਥ ਭਏ ਹੀਰਾ ਮਲਿ ਡਰੈ ।.....੨੩

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧੭)

ਮਹਾਂ ਕਾਲ ਤਨ ਪੁਨਿ ਰਿਸ ਠਾਨੀ।.....੩੬੮

ਕ੍ਰਿਪਾਦ੍ਰਿਸਟਿ ਤਨ ਜਾਂਹਿ ਨਿਹਰਿ ਹੋ ।

ਤਾਕੇ ਤਾਪੁ ਤਨਿਕ ਮਹਿ ਹਰਿ ਹੋ ।.....੩੯੯

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੪੦੫)

(ਅ) 'ਤਪੋਧਨ', ਤਪੀਏ (ਤਪੀਸੁਰ) ਦੇ ਮੌਨਿਆਂ ਵਿਚ:-

ਵੇਸਿ ਫਿਰਿਓ ਕਰਿ ਭੇਸ ਤਪੋਧਨ,

ਕੇਸ ਧਰੇ ਨ ਮਿਲੇ ਹਰਿ ਪਿਆਰੇ ।.....

॥੧੦।੨੫੨ (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਦੇਖਿ ਤਪੋਧਨ ਕੋ ਬਨਿ ਮਾਨਨਿ,

ਮੋਹਿ ਰਹੀ ਮਨ ਮੈ ਸੁਖੁ ਪਾਯੇ ॥.....੧੨

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੧੪)

(ੲ) 'ਹਜ਼ਰਤਿ', 'ਪਾਦਸ਼ਾਹ' ਵਾਸਤੇ:-

ਉਦੈਪੁਰੀ, ਖੁਰਰਮ ਕੀ ਨਾਰੀ।

ਹਜ਼ਰਤਿ ਕੋ ਪ੍ਰਾਨਨ ਤੇ ਪਜਾਰੀ ॥੧

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੬੪)

ਤਬ ਹਜ਼ਰਤਿ ਤ੍ਰਿਜ ਐਸੇ ਬਚਨ ਸੁਨਾਯੋ ।.....੪

(ਚ. ੧੭੪)

ਜਬ ਯਹਿ ਭਾਂਤਿ ਹਜ਼ਰਤਿਹਿ ਭਯੋ ।.....॥੧੨

(ਚ. ੧੮੫)

ਹੋ, ਇਨੈ ਬਾਂਹ ਅਪਨੀ ਹਜ਼ਰਤਿਹਿ ਮਿਲਾਏ ਹੋ ॥੧੭

(ਚ. ੨੦੭)

ਬਲੀ ਨਾਸ ਹਜ਼ਰਤਿਹਿ ਉਚਾਰੋ ॥੩੭

(ਚ. ੨੧੭)

(ਸ) 'ਜੈਤ ਧੁਨਿ' ਯਾ 'ਜਜਤ ਧੁਨਿ', 'ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ' ਦੀ ਥਾਂ:-

੧-ਗੁਮਾਨ ਭਰੀ ਦਿਸਤ੍ਰੀ ।

ਪੁੰਨ ਪ੍ਰਤਾਪਨ ਬਾਵਿ ਜੈਤ ਧੁਨਿ

ਪਾਪਨ ਕੇ ਬਹੁ ਪੁੰਜ ਖਪੋ ਗੇ ।...੭।੨੭

(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਰਾਮ-ਰਾਜ ਉਠੀ ਜਜਤ ਧੁਨਿ

ਭੂਮਿ ਭੂਰ ਬਿਸਾਲ ॥ ੧੯੯

(ਰਾਮ ਕਥਾ)

(ਹ) 'ਹੋ' ਪਦ, ਹਰਿਕ ਅਤਿਲ ਦੇ ਚੌਥੇ ਚਰਨ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਦਰਬਾਰੀ ਕਵਿ ਸੈਨਾਪਤਿ 'ਖਾਲਸਾ' ਨੇ, ਏਥੇ 'ਜੀ' ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਕ) 'ਲੋਂਡੀ' ਪਦ, ਫੋਸਤ (ਲਿੱਦ = ਕਾਇਰ) ਦੇ ਮੌਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇਸ 'ਮਹਾਂ ਕਾਵਜ' ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-
ਹੋ, ਸ਼ਾਨ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਹਾਥਿ ਲੋਂਡੀ ਕੇ ਮਰ ਹੀ ॥ ੫੩

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧*)

(ਖ) ਅਸਿਕੇਤੁ, ਅਸਿਧੁਜ, ਅਕਾਲ, ਸਰਬਕਾਲ, ਸਰਬਲੋਹ, ਸ੍ਰੀ ਖੜਗ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ, ਕਾਲ, ਕਾਲਿਕਾ, ਖੜਗਕੇਤੁ, ਚੰਡੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਮਾਤਾ, ਜਗ-ਮਾਤ ਯਾ ਜਗਮਾਈ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ, 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ-ਵਾਹਗੁਰੂ' ਵਾਸਤੇ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਤੇ ਆਮ ਵਰਤੇ ਹਨ:-

(੧) ਨਮੋ ਪਰਮ ਗਣਾਤਾ ॥ ਨਮੋ ਲੋਕ ਮਾਤਾ ॥੫੨

(ਜਾਪੁ)

(੨) ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਰੱਛਾ ਹਮਨੈ!

ਸਰਬ ਲੋਹ ਵੀ ਰੱਛਿਆ ਹਮਨੈ!

ਸਰਬ ਕਾਲ ਜੀ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਹਮਨੈ!

ਸਰਬ ਲੋਹ ਜੀ ਦੀ ਸਦਾ ਰੱਛਿਆ ਹਮਨੈ!

(ਅਕਾਲ-ਉਸਤਤਿ)

*ਇਹ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਤ-ਪਾਕ ਨਾਲ ਤੌਲੁਕ ਰਖਦਾ ਏ।

(੩) ਨਮਸਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਖੜਗ ਕੋ, ਕਰੋਂ ਸੁ ਹਿਤ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ।
 ਪੂਰਣ ਕਰੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹ, ਤੁਮ ਮੁਹਿ ਕਰਹੁ ਸਹਾਇ ॥੧
 ...ਔਰ ਸਕਾਲ ਸਭੈ ਬਸਿ ਕਾਲ ਕੇ
 ਏਕ ਹੀ ਕਾਲ ਅਕਾਲ ਸਦਾ ਹੈ ॥੮੪
 ...ਕਾਲ-ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਬਿਨਾ ਬਿਨਤੀ,
 ਨ ਤਉ ਤੁਮ ਕਉ ਪੁਭ ਨੈਕ ਰਿਝੈ ਹੋਂ ॥੧੦੧
 (ਅਧਿ: ੧)

ਅੰਧ ਲਖੈ ਬਧਰੋ ਸੁਨੈ, ਜਉ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਾਇ ॥੨
 ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਲ ਜਬ ਕਰਾ ਪਸਾਰਾ ।
 ਓਅੰਕਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਰਾ ।.....੧੦
 (ਅਧਿ: ੨)

ਤਹ ਹਮ ਅਧਿਕ ਤਪਸਿਆ ਸਾਧੀ ।
 ਮਹਾ ਕਾਲ-ਕਾਲਕਾ ਅਰਾਧੀ ॥੨
 (ਅਧਿ: ੬)
 ਕਲੰ ਕੇਵਲੰ ਜਾਨ ਦਾਸੰ ਬਚਾਯੰ ॥੩੦
 ਭਈ ਜੀਤ ਮੇਰੀ । ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਾਲ ਕੇਰੀ ॥੩੪ (ਅਧਿ: ੮)

ਸਰਬ ਕਾਲਿ ਸਭ ਸਾਧੁ ਉਬਾਰੈ ।
 ਦੁਖ ਵੈ ਕੈ ਦੋਖੀ ਸਭ ਮਾਰੈ ॥...੧
 ਸਰਬ ਕਾਲ ਹੈ ਪਿਤਾ ਅਪਾਰਾ ।
 ਦੋਬਿ ਕਾਲਕਾ ਮਾਤ ਹਮਾਰਾ ॥...੫
 ਸਰਬ ਕਾਲ ਕਰੁਣਾ ਤਬ ਭਰੈ ।
 ਸੇਵਕ ਜਾਨਿ ਦਯਾ-ਰਸਿ ਫਰੈ ॥...੭
 ਸਰਬ ਕਾਲਿ ਰੱਛਾ ਸਭ ਕਾਲ ।
 ਲੋਹ ਰੱਛ ਸਰਬਦਾ ਬਿਸਾਲ ॥...੯-
 ('ਅਪਨੀ ਕਥਾ'-ਅਧਿ: ੧੪)-ਆਦਿ ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੧੫੫

(੪) ਆਦਿ ਅਪਾਰ ਅਲੇਖ ਅਨੰਤ,
 ਅਕਾਲ ਅਭੇਖ ਅਲੱਖ ਅਨਾਸਾ ।
 ॥੧
 ਤਾਰਨ-ਲੋਕ ਉਪਾਰਨ-ਭੂਮਹਿ,
 ਵੈਤ-ਸੰਪਾਰਨ ਚੰਡਿ ਤੁਹੀ ਹੈਂ ।
 ਕਾਰਨ-ਈਸ ਕਲਾ ਕਮਲਾ ਹਰਿ,
 ਅਦ੍ਰ-ਸੁਤਾ ਜਹ ਦੋਖੋ ਉਹੀ ਹੈ ॥...੪
 'ਗ੍ਰੰਥ 'ਸਤਿ ਸਇਆ' ਕੋ ਕਰਿਓ
 ਜਾ ਸਮ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ।
 ਜਿਹ ਨਿਮਿਤ ਕਵਿ ਨੋ ਕਹਿਓ,
 ਸੁ ਵੇਹ ਚੰਡਕਾ ਸੋਇ ॥੨੩੩
 (ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-੧)

(੫) ਸੰਤ ਸਹਾਇ ਸਦਾ ਜਗ-ਮਾਈ ।
 ਜੋਹ ਤੋਹ ਸਾਧਨ ਹੋਹਿ ਸਹਾਈ ॥੩੨੨੨॥
 ਨਮੋ ਕਾਲਕਾ ਰੂਪ ਜੁਆਲਾ ਜਯੰਤੀ ॥੪॥੨੨੩॥
 ਨਮੋ ਕਾਲਕਾ ਖੜਗ-ਪਾਣੀ ਕ੍ਰਿਪਾਣੀ ॥੨੪॥੨੪੩
 ਨਮੋ ਭੀਮ ਰੂਪਾ ਨਮੋ ਲੋਕ-ਮਾਤਾ ॥...੩੫॥੨੫੪
 ਸਬੈ ਸੰਤ-ਉਬਾਰੀ ਬਰੈ ਬਯੁਹ ਦਾਤਾ ।
 ਨਮੋ ਤਾਰਣੀ ਕਾਰਣੀ ਲੋਕ-ਮਾਤਾ ॥੩੭॥੨੫੬
 (ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-੨)

(੬) ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ ।
 ਪ੍ਰਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰਕੈ-
 ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਲਈ ਧਿਆਇ;-੧
 ਚਉਦਹ ਲੋਕਾਂ ਛਾਇਆ,
 ਜਸ ਜਗ-ਮਾਤ ਦਾ ॥੧੫੫ (ਚੰਡੀ-ਵਾਰ)

(੭) ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ !

ਕਦਲੀ ਕੁਰੰਕ ਕਰਪੂਰ ਗਤ,
ਬਿਨੁ ਅਕਾਲ ਦੁੱਜੋ ਕਵਨ ? ੬॥੩੭
(ਭੂਮਿਕਾ-‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ’)

(੮)

ਕਾਲ ਸਭਨ ਕੋ ਪੇਖਿ ਤਮਾਸਾ;
ਅੰਤਿਹਿ ਕਾਲ ਕਰਤ ਹੋ ਨਾਸਾ ॥ ੨
ਕਾਲ ਸਭਨ ਕਾ ਕਰਤ ਪਸਾਰਾ ।...੩
ਕਾਲ ਆਪਨੋ ਨਾਮੁ ਛਪਾਈ।
ਅਵਰਨ ਕੇ ਸਿਰਿ ਵੈ ਬੁਰਿਆਈ ।...੪
ਅੰਤਿ ਕਰਤ ਸਭ ਜਗ ਕੋ ਕਾਲਾ ।
ਨਾਮ ਕਾਲ ਤਾ ਤੇ ਜਗਿ ਡਾਲਾ ।...੫
ਪੁਖਮ ਕਾਲ ਸਭ ਜਗ ਕੋ ਤਾਤਾ ।
ਤਾ ਤੇ ਤੇਜ ਭਯੋ ਬਿਖਯਾਤਾ ।
ਸੋਈ ਭਵਾਨੀ ਨਾਮੁ ਕਹਾਈ।
ਜਿਨ ਸਿਗਰੀ ਯਹ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ॥੨੬
ਬਪੁ ਧਰਿ ਕਾਲ ਬਲੀ ਬਲਵਾਨਾ ।
ਆਪਹਿ ਰੂਪ ਧਰਤ ਭਯੋ ਨੁਨਾ॥੩੨
ਕਾਲ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਭਨੈਬੋ ।
ਤਾ ਮਹਿ ਲੀਨ ਜਗਤ ਸਭ ਹੁੰਬੈ ॥ ੩੪
(ਭੂਮਿਕਾ-ਚਉਬੀਸਾਵਤਾਰ)
‘ਜਾਲੰਧਰੀ’ ਤਾ ਦਿਨ ਤੇ ਨਾਮਾ ।
ਜਪਹੁ ਚੰਡਕਾ ਕੋ ਸਬ ਜਾਮਾ ।...॥੨੭
(ਜਲੰਧਰਾਵਤਾਰ)

ਬਿਆਕਲ ਹੋਤਿ ਧਰਨਿ ਸਬ ਭਾਰਾ ।
ਕਾਲਪੁਰਖੁ ਪਹਿ ਕਰਤਿ ਪੁਕਾਰਾ ॥੧
...ਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤਬ ਹੋਤ ਫ਼ਿਪਾਰਾ॥੨

ਭੂਮਿ-ਭਾਰੁ ਹਰਿ ਸੁਰਪੁਰਿ ਜਾਈ ।
ਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੋ ਰਹਤ ਸਮਾਈ ॥ ੪
(ਵਿਸਨਾਵਤਾਰ ੧੩ਵਾਂ)

ਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਕੀ ਦੇਹਿ ਮੋ, ਕੋਟਿਕ ਬਿਸਨੁ ਮਹੋਸ;
ਕੋਟ ਇੰਦ੍ਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਿਤੇ, ਰਵਿ ਸਸਿ ਕ੍ਰੋਰ ਜਲੋਸ ॥੧
ਕਾਲਪੁਰਖ ਤਬ ਹੋਤ ਸਹਾਈ।
ਦੁਹੁਅਨਿ ਹਨਤ ਕ੍ਰੋਦੁਪਜਾਈ ॥੬
(ਬਿਸਨਾਵ: ੧੪ਵਾਂ)

ਬਿਸਨੁ ਅਧਿਕ ਕੀਨੋ ਇਸਨਾਨਾ ।
... ..
ਕਾਲਪੁਰਖੁ ਕੋ ਧਰਜੋ ਧਯਾਨਾ ॥ ੬
ਕਾਲਪੁਰਖ ਤਬ ਭਯੋ ਦਇਆਲਾ ।...॥੭
ਬਿਸਨੁ ਦੇਵ ਆਗਿਆ ਸਬ ਪਾਈ।
ਕਾਲਪੁਰਖੁ ਕੀ ਕਰੀ ਬਙਾਈ ॥ ੮
(ਅਰਹੰਤਾਵ:)

...ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੀ ਦੁਖਤ ਪੁਕਾਰਤ ।
ਕਾਨਿ ਪਰੀ ਕਲ ਕੈ ਧੁਨਿ ਆਰਤ ॥੩
ਬਿਸਨਾਦਿਕ ਦੇਵ ਲਖੇ ਬਿਮਨੰ ।
ਮ੍ਰਿਦੁ ਹਾਸ ਕਰੀ ਕਰਿ ਕਾਲ ਧੁਨੰ ।...॥੪
(ਰਾਮ ਕਥਾ)

ਬ੍ਰਹਮਾ ਗਯੋ ਫੀਰ-ਨਿਧਿ ਜਹਾਂ ।
ਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਇਸਥਿਤ ਥੇ ਤਹਾਂ ।
ਕਹਜੋ ਬਿਸਨੁ ਕਹ ਨਿਕਟ ਬੁਲਾਈ:
“ਕ੍ਰਿਸਨ ਅਵਤਾਰ ਧਰੋ ਤੁਮ ਜਾਈ !!” ੨
ਮਹਾਂਕਾਲ ਰਖਵਾਰ ਹਮਾਰੋ ।
ਮਹਾ ਲੋਹ ਮੈ ਕਿੰਕਰ ਥਾਰੋ ।...॥੪੩੫
(ਕ੍ਰਿਸਨ ਕਥਾ)

ਪਾਪਾਕੁੰਤ ਧਰਾ ਭਈ, ਪਲ ਨ ਸਕਤ ਠਹਿਰਾਇ ।
 ਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਕੋ ਧਿਆਨ ਧਰਿ, ਰੋਵਤ ਭਈ ਬਨਾਇ ॥੧੩੭
 ਤਬ ਕਾਲਦੇਵ ਰਿਸਾਇ । ਇਕ ਅਉਰ ਪੁਰਖੁ ਬਨਾਇ ॥੧੮੬
 ਜਗ ਜੀਤਿ ਆਪਨ ਕੀਨ । ਸਥ ਅੰਤ ਕਾਲ ਅਧੀਨ ॥...॥੫੮੮
 (ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ)
 ਤਬ ਜਾਨ ਕਾਲ ਪੁਖੀਨ । ਤਿਹ ਮਾਰਿਓ ਕਰਿ ਦੀਨ ॥...॥੧੦
 (ਮੀਰ ਮਹਦੀਂ)

ਕਲਿ ਤਾਸ ਆਗਿਆ ਦੀਨ ।
 ਤਬ ਬੇਦ ਬੁਹਮਾ ਕੀਨ ॥...॥੨੧
 ਕਛੁ ਕਾਲ ਕੀ ਭੁਮ ਬਛੁ ।
 ਛਿਤ ਡਾਰੀਆ ਜਿਮ ਸਛੁ ॥...॥੨੨
 ...ਉਠਿ ਲਾਗ ਕਾਲ ਜਪੰਨ ।
 ਹਠ ਤਿਆਗਿ ਆਵ ਸਰੰਨ ॥...॥੨੯

ਅਕਰਖ ਦੇਵ ਕਾਲਿਕਾ, ਅਨਿਰਖ ਸਬਦ ਉਚਰੋ ॥...॥੧
 ਚਿਤਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਾਲ ਕੀ; ਜੁ ਚਾਹੀਐ, ਸੁ ਭਾਖੀਐ ॥...॥੨
 ਸਮਾਨ ਗੁੰਗ ਕੇ ਕਵਿਸੁ, ਦੇਸ-ਕਾਬਿ ਭਾਖ ਹੈ ।
 ਅਕਾਲ ਕਾਲ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ, ਬਨਾਇ ਗੁੰਬ ਰਾਖ ਹੈ ॥...॥੩
 (ਬੁਹਮਾਵ:-ਬਾਲਮੀਕ)

ਤਬ ਕੋਪ ਕੇ ਇਮ ਕਾਲ; ਇਮ ਭਾਖ ਬੈਣ ਉਤਾਲ ॥...॥੨
 (ਰੁਦ੍ਰਾਵ:-ਦਤਾਤ੍ਰੇਯ)

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਮ ਭਏ ਕਿਤੇ, ਪੁਨਿ ਕਾਲ ਪਾਇ ਬਿਹਾਨ ।
 ਕਾਲ ਕੋ ਅਨਕਾਲ ਕੈ, ਅਕਲੰਕ ਮੂਰਤਿ ਮਾਨ !
 ਜਾਸਿ ਪਾਇ ਭਯੋ ਸਭੇ ਜਗ, ਜਾਸ ਪਾਇ ਬਿਲਾਨ ।
 ਤਾਰਿ ਤੈ ਅਬਿਚਾਰ ਜੜ੍ਹ, 'ਕਰਤਾਰ' ਕਾਹਿ ਨ ਜਾਨ ॥੯॥੮੩
 (ਰੁਦ੍ਰਾਵ:- ਪਾਰਸ)

ਭੰਜਨ ਗੜ੍ਹਨ ਸਮਰਥ ਸਦਾ ਪੁਭ
 ਸੋ ਕਿਮ ਜਾਤਿ ਗਿਨਾਯੋ ?
 ਤਾ ਤੇ ਸਰਥ ਕਾਲ ਕੇ ਅਸਿ ਕੋ
 ਘਾਇ ਬਚਾਇ ਨ ਆਯੋ ॥੨
 ॥੩ (ਕਲਿਆਣ)
 ਕੇਵਲ ਕਾਲ ਈ ਕਰਤਾਰ ।
 ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਅਨੰਤ ਮੂਰਤਿ, ਗੜ੍ਹਨ ਭੰਜਨ ਹਾਰ ॥੧
 (ਤਿਲੰਗ-ਕਾਫੀ)
 ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਰੁਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਸਸਿ, ਤੇ ਬਸਿ ਕਾਲ ਸਬੈ ਹੈ ॥੨...
 (ਦੇਵ ਗੋਧਾਰੀ)
 ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੇ ਭੇਦ ਸਬੈ ਤਜਿ,
 ਕੇਵਲ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧਿ ਮਾਨਯੋ ॥੨੩
 ('ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ'-ਅੰਤਿਕਾ-ਸ੍ਰੋਯੇ ੩੨)

(੯) ਕਾਲ ਤੁਹੀਂ ਕਾਲੀ ਤੁਹੀਂ, ਤੁਹੀਂ ਤੇਗ ਅਰੁ ਤੀਰ ।
 ਤੁਹੀਂ ਨਿਸਾਨੀ ਜੀਤ ਕੀ, ਆਜੁ ਤੁਹੀਂ ਜਗ ਬੀਰ ॥੫
 (ਸਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ)

(੧੦) ਤੁਹੀਂ ਜਾਲਪਾ ਕਾਲਕਾ ਕੈ ਬਖਾਨੀ ॥...॥੬
 ਤੁਹੀਂ ਆਦਿ ਉਪਾਵੈ ਤੁਹੀਂ ਅੰਤਿ ਮਾਰੈ ॥...॥੭
 ਛਾਡਤ ਜਾਲ ਲਏ ਕਰਿ ਬਜਾਲ
 ਸੁ ਕਾਲ ਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਤਿਹਾਰੋ !!੧੭
 ਜਬ ਚੀ ਕਰਿ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਗਹੀ ।
 ਨਹਿ ਮੈ ਤੇ ਪੁਛਾ ਤਿਹ ਜਾਤ ਕਹੀ ॥...॥੨੬
 ਪੁਥਮ ਧਯਾਇ ਸ੍ਰੀਭਗਵਤੀ, ਬਰਨੋ ਤ੍ਰਿਯਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ।
 ਮੈ ਘਟ ਮੈ ਤੁਮ ਹੈ ਨਦੀ, ਉਪਜਹੁ ਬਾਕ-ਤਰੰਗ ॥੪੬
 ਯਾ ਕਲਿ ਮੈ ਸਭ ਕਾਲਿ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕੀ
 ਭਾਰੀ ਭੁਜਾਨ ਕੋ ਭਾਰੀ ਭਰੋਸੇ ॥੪੭
 (ਚਰਿਤ੍ਰ-੧)

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੧੫੯

ਜੁੱਥ ਕਾਜ ਸਭ ਹੀ ਚਲੀ, ਕਾਲ ਕਰੈ ਸੋ ਹੋਇ ॥੨੨
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੨੮)

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਸਭੈ ਡਰਪਾਨੇ ।
ਮਹਾਂਕਾਲ ਕੀ ਸਰਨਿ ਸਿਧਾਨੇ ॥੮੯
ਆਦਿ ਅਕਾਲ ਅਜੋਨਿ ਬਿਨਾ ਭੈ... ॥ ੯੧
ਕੱਠ ਕੱਠ ਹਸਾ ਬਚਨ ਸੁਨਿ ਕਾਲਾ ।

ਭਗਤ ਜਾਨ ਕਰਿ ਭਯੋ ਕ੍ਰਿਪਾਲਾ ॥੧੦੦
ਅਸਿਧੁਜ ਅਥਿਕ ਕੋਪ ਕਰਿ ਧਾਯੋ ॥੧੦੪

ਮਹਾਂਕਾਲ ਕੀ ਜੇ ਸਰਨਿ ਪਰੇ ਸੁ ਲਏ ਬਚਾਇ ।
ਔਰ ਨ ਉਪਜਾ ਦੂਸੁ ਜੱਗਿ ਭੱਛੋ ਸਭੈ ਬਨਾਇ ॥੩੬੬
ਜੇ ਪੂਜਾ ਅਸਿਕੋਤੁ ਕੀ ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਕਰੈ ਬਨਾਇ ।

ਤਿਨ ਪਰ ਅਪਨੋ ਹਾਥ ਹੈ, ਅਸਿਧੁਜ ਲੋਤ ਬਚਾਇ ॥੩੬੭

ਸ੍ਰੀ ਅਸਿਕੋਤ ਜਗਤ ਕੇ ਨਾਥਾ ॥੩੭੪
ਸ੍ਰੀ ਅਸਿਕੋਤੁ ਜਗਤ ਕੇ ਈਸਾ ॥੩੭੫
ਸ੍ਰੀ ਅਸਿਧੁਜ ਜੂ ਕਰਿਯਹੁ ਰੱਛਾ ॥੩੮੧
ਸਕਲ ਕਾਲ ਕਾ ਕਿਯਾ ਤਮਾਸਾ ॥੩੮੩
ਜਵਨ ਕਾਲ ਜੋਗੀ ਸਿਦ ਕੀਓ ।
ਬੇਦ-ਰਾਜ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੂ ਥੀਓ ॥
ਜਵਨ ਕਾਲ ਸਭ ਲੋਕ ਸਵਾਰਾ;
ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ, ਤਾਹਿ ਹਮਾਰਾ ॥੩੮੪
ਜਵਨ ਕਾਲ ਸਭ ਜਗਤ ਬਨਾਯੋ,
ਦੇਵ ਦੇਤ ਜੱਫਨ ਉਪਜਾਯੋ;
ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਏਕੋ ਅਵਤਾਰਾ;
ਸੋਈ ਗੁਰੂ ਸਮਝਿਯਹੁ ਹਮਾਰਾ ॥੩੮੫
ਜੇ ਅਸਿਧੁਜ ਤਵ ਸਰਨੀ ਪਰੇ;
ਤਿਨ ਕੇ ਦੁਸਟੁ ਦੁਖਿਤ ਹੋ ਮਰੈ ॥੩੮੭

ਜੋ ਕਲਿ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐ ਹੋ ॥
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੋ ॥੩੯੮
ਖੜਗਕੋਤੁ ਮੈ ਸਰਨਿ ਤਿਹਾਰੀ ।
ਆਪੁ ਹਾਥ ਦੇ ਲੇਹੁ ਉਬਾਰੀ ॥੪੦੧
ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਹਮ ਪਰ ਜਗਮਾਤਾ ।
ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਾ ਪੂਰਨ ਸੁਭ ਰਾਤਾ ॥੪੦੨
ਸ੍ਰੀ ਅਸਿਧੁਜ ਜਬ ਭਏ ਦਇਆਲਾ ।
ਪੂਰਨ ਕਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਤ ਕਾਲਾ ॥੪੦੩
(‘ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਯਾਨ’-ਚਰਿਤ੍ਰ-੪੦੫)

੨-ਮੂੰਹ ਚੜੇ ਮੁਹਾਵਰੇ:-

- (੧) ਬਿਧਨਾ ਜੋਊ ਲੇਖ ਲਿਖਿਓ ਸੋਈ ਹੋ ਹੈ ॥ ੧੯੫੩
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)
ਜੋ ਕਛੁ ਲੇਖ ਲਿਖਿਓ ਬਿਧਨਾ ਸੋਊ ਪਾਈਅਤ... ॥੫੧
(ਆਸਫੋਟਕ ਕਥਿੱਤ)
- ਜੇ ਬਿਧਨਾ ਮਸਤਕ ਲਿਖਾ, ਅੰਤਿ ਤੈਸਿਯੋ ਹੋਇ ॥੪੪
(ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਾਖਯਾਨ-ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੪੫)

- (੨) ਮਨੋ ਫਾਂਧ ਫਾਂਧੇ ਮਿ੍ਰਗੀ-ਰਾਜ ਸੈਸੇ ॥ ੩
(ਮਹਾਂ ਸੋਹਨੀ ਅਵਤਾਰ)
ਇਹ ਤੁਕ ‘ਰਾਮ-ਕਥਾ’ ਦੇ ੧੧੬ਵੇਂ ਛੰਦ ‘ਚਿ, ਤੇ ੨੪੫ਵੇਂ
ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ੩੭ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ ਅੰਨ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਆਈ ਹੈ ।
- (੩) ਬਿਖੀ ਦਾਮਿਨੀ ਜਾਣੁ ਭਾਦੋਂ ਮਝਾਰੇ । ... ੭੧੮੪
(ਚੌਰੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-੨)

ਇਹ ਉਪਮਾਲੰਕਾਰ, ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਫਰਕ ਨਾਲ ਬੈਰਾਹ ਅਵ:
ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ, ਤੇ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਐਕੁਣੇ ‘ਰਾਮ-ਕਥਾ’ ਦੇ
੪੨੧ਵੇਂ ਛੰਦ ‘ਚਿ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

(੪) ਸੁਣੇ ਗਰਭਣੀਆਨਿ ਕੇ ਗਰਭ ਮੁੱਚਿ ॥ ੧੮।੫੬
ਅਤੇ ੭।੮੪ ਤੇ ੩।੧੫੯ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿੱਚ। (ਚੰਡੀ-੨); ਅਰੁ
ਫੇਰ 'ਮੱਛਾਵਤਾਰ' ਦੇ ੪੮ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ, ਇਹ ਮੁਹਾਵਰਾ
ਮੈਂਨ ਇੱਕੋ ਰੂਪ 'ਚਿ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

(੫) ਪੈਸਨ ਕੀ ਪਰਤੀਤਿ । ਖ੬ (ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੬*)
ਇਹ ਲੋਕੁਕਤੀ ੧੪੮ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ੧੧ਵੇਂ ਛੰਦ 'ਚਿ ਭੀ
ਆਈ ਹੈ।

(੬) ਗੁਰ-ਦੋਖੀ ਸਗ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਪਾਵੈ ।...॥੮
(ਅਪਨੀ ਕਥਾ-ਅਧਿ; ੧੩)

'ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਮੋਤੇ ਮਰਨਾ' (ਯਾ ਮਾਰਨਾ) ਅਖਾਣ ਗੁਰੂ ਜੀ
ਨੇ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਦੋਖੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧* ਦਾ ਛੰਦ ਪ੩;
ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੯੨ ਦਾ ਛੇਵਾਂ, ਤੇ ੨੧੫ ਵੇਂ ਦਾ ੮ ਵਾਂ।

੩-ਅਨੈਕ ਵਾਰਿ ਵਰਤੇ ਫਿਕਰੇ-

- (੧) ਮੇਰੁ ਕਰੋ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ;
ਗਰੀਬਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਤੇ ਸੋ ।...॥੯੨
(ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ-ਮੰਗਲਾਚਰਨ)
ਦੀਨਨ ਕੇ ਜਗ ਪਾਲਬੇ ਕਾਜ;
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਕੋਉ ॥ ੨੪੧੦
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)
- ਮੇਰੁ ਕਿਯੋ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ,
ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਤੇ ਸੋ ।...੪੭
(ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਾਖਯਾਨ-ਚਰਿਤ੍ਰ ੧)

*ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ (ਗੁੰਥ-ਕਾਰ) ਦੀ ਜ਼ਾਤਿ ਪਾਕ
ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

(੨) ਜੇ ਨਰ 'ਸ੍ਰੀ ਪਤਿ' ਕੇ ਪਰਸ ਹੈਂ ਪਗ;
ਤੇ ਨਰ ਫੇਰ ਨ ਦੇਹਿ ਥਰੋਂਗੇ ॥੮।੨੮੯
(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਜੇ ਨਰ 'ਸ਼ਾਮ ਜੂ' ਕੇ ਪਰਸ ਹੈਂ ਪਗ;
ਤੇ ਨਰ ਫੇਰ ਨ ਦੇਹਿ ਥਰੋਂਗੇ ॥੧੨।੨੪੮੩।੧
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

(੩) ਸਾਚ ਕਹੋਂ ਸੁਨ ਲੇਹੁ ਸਭੈ:-
ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ 'ਪ੍ਰਭੁ' ਪਾਯੋ ॥੯।੨੯੯
(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਅੰਤਰਿ ਕੀ ਰੁਚਿ ਕੈ 'ਹਰਿ' ਸਿਉ,
ਜਿਹ ਹੇਤੁ ਕੀਓ, ਤਿਨ ਹੂੰ ਹਰਿ ਪਾਯੋ ॥੧੪।੨੪੮੫।੧
ਭਾਖਤ ਹੈ ਕਥਿ ਸੰਤ ਸੁਨੋ:-
ਜਿਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ, ਤਿਨ 'ਸ੍ਰੀਪਤਿ' ਪਾਏ ॥ ੨੪੮੮।੧
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

- (੪) ਮਾਰੋ ਰੋਝ ਰੀਛ ਬੰਕਾਰਾ ॥੧॥ ਅਧਿ: ੮
(ਅਪਨੀ ਕਥਾ)
- ਰੋਝ ਰੀਛ ਮਾਰੋ ਬੰਕਾਰਾ ॥੪ (ਚਰਿਤ੍ਰ ੩੪੪)
- (੫) ਕਨਕ ਅਵਟਿ ਸਾਂਚਿ ਕਨੁ ਢਾਰਾ ।...੧੨੨
(ਉਪ-ਅਵਤਾਰ-ਬੁਹਮਾ-ਬਯਾਸ)

ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੁਕ, ੩੫੯ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਤੀਜੇ
ਛੰਦ ਵਿੱਚ; ਤੇ ਸਿਰਫ ਤੁਕਾਂਤਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਦਲ ਕੇ ੩੯੭ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ
ਦੇ ਤੀਜੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ।

† ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ, 'ਸ੍ਰੀਪਤਿ', 'ਸ਼ਾਮ ਜੂ', 'ਪ੍ਰਭੁ' ਤੇ 'ਹਰਿ'
ਸਾਰੇ ਪਦ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ-ਵਾਹਗੁਰੂ' ਲਈ ਵਰਤਕੇ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨਾਮ-
ਭੇਦ ਦਾ ਭਰਮ, ਵੇਖੋ, ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ!

੯੦.

(੬) ਲਖੇ ਲਗਨ ਲਗਿ ਜਾਇ ਜਿਨਿ,
ਬਡੇ ਬਿਰਹਿਯਾ ਨੈਨ ॥੫੭ (ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧)

ਲਗੇ ਅਟਕ ਠਾਢੇ ਰਹੈ; ਬਡੇ ਬਿਰਹਿਯਾ ਨੈਨ ॥ ੭
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੩੬)

(੭) ਖਲ-ਖੰਡਨ ਹੈ। ਮਹਿ-ਮੰਡਨ ਹੈ ॥ ੧੭੦ (੧੭੧)
(ਜਪੁ)

ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਇਹੋ ਦੋਵੇਂ ਤੁਕਾਂ 'ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ' ਦੇ ੩੪੦ਵੇਂ
ਛੰਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ।

(੮) ਕਈ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਸੂਲ।
ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਕੋ ਨ ਕਬੂਲ ॥ ੮ ॥੩੮
(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਕਈ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਸੂਲ। ਬਿਨੁ ਨਾਮੁ ਕੋ ਨ ਕਬੂਲ ॥੧੨
(ਉਪ ਅਵ; ਬ੍ਰਹਮਾ)

(੯) ਪਰਮ ਤੱਤੁ ਕਿਨਹੂੰ ਨ ਪਹਿਚਾਨਾ।
ਆਪ ਆਪ ਭੀਤਰਿ ਉਰਬਾਨਾ ॥...॥੧੭
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’-ਅਧਿ: ੬)

ਜਗ ਆਪਨਿ ਆਪਨਿ ਉਰਬਾਨਾ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾਹੂੰ ਨ ਪਛਾਨਾ ॥ ੧੮
(‘ਚਉਬੀਸਾਵ:’, ਭੂਮਿਕਾ)

(੧੦) ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ।
ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ ॥੧੪
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’-ਅਧਿ: ੫)

ਸੀਸੁ ਦੀਓ ਉਨ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਨਾ।
ਰੰਚ ਸਮਾਨੁ ਦੇਹਿ ਕਰਿ ਚੀਨਾ ॥੨੬
(‘ਚਉਬੀਸਾਵ:’, ਭੂਮਿਕਾ)

(੧੧) ਸਦਾ ਸਰਬ ਦਾ ਸਿਧਿਦਾਤਾ ਦਿਆਲੋ ॥ ੬੦
(‘ਜਾਪੁ’)

੯੧.

ਸਦਾ ਸਰਬ ਦਾ ਸਿੱਧਿ ਦਾ ਬੁੱਧਿ ਦਾਤਾ ॥ ੮
(‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ’-ਮੰਗਲ)

੧੨-ਹਮੇਸੂਲ ਸਲਾਮੈ ॥ ਸਲੀਖਤ ਮੁਦਾਮੈ ॥ ੧੨੧ (‘ਜਾਪੁ’)
ਕਿ ਰਉਸਨ ਤਬੀਯਤ, ਸਲੀਖਤ ਮੁਦਾਮ ॥ ੩੧
(‘ਜਫਰਨਾਮਾ’-ਹਕਾਯਤ-੩)

੧੩-ਅਪਨਾ ਜਾਨ ਕਰੋ ਰਖਵਾਰ!
ਬਾਂਹ ਰਾਹਿ ਕੀ ਲਾਜ ਬਿਚਾਰ ॥੪੩੫
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

ਗੁਨ ਅਵਗੁਨ ਮੁਰ ਕਛੁ ਨ ਨਿਹਾਰਹੁ।
ਬਾਂਹ ਰਾਹਿ ਕੀ ਲਾਜ ਬਿਚਾਰਹੁ ॥ ੫੩
(ਚਰਿਤ੍ਰ-੪੦੫)

੧੪-ਅਪਨਾ ਜਾਨਿ ਕਰੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰਾ ॥
ਤੁਮ ਸਾਹਿਬ ਮੈ ਕਿੰਕਰ ਥਾਰਾ ॥...॥੪੩੯
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

ਸਤਿਕਾਲ ਮੈ ਦਾਸ ਤਿਹਾਰੀ।
ਅਪਨੀ ਜਾਨਿ ਕਰੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰੀ ॥-੫੩
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੪੦੫)

੧੫-ਤਾਹਿ ਸਿੱਖਿ ਜੋ ਹਮੈਂ ਬਤਾਵੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਆਵੈ ॥੩
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੩)*

ਸੱਤਿਨਾਮੁ ਜੋ ਜਿਯ ਲਖ ਪਾਵੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨ ਆਵੈ ॥ ੨੧
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੯੧)

ਜੋ ਕਲਿ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐ ਹੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੈ ॥੩੯੮†

ਜੋ ਕਲਿ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐ ਹੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੈ ॥੩੯੮†

ਜੋ ਕਲਿ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐ ਹੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੈ ॥੩੯੮†

ਜੋ ਕਲਿ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐ ਹੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੈ ॥੩੯੮†

ਜੋ ਕਲਿ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐ ਹੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੈ ॥੩੯੮†

ਜੋ ਕਲਿ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐ ਹੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੈ ॥੩੯੮†

(੧੬) ਫਿਰੋਂ ਰੁੰਡ ਮੰਡੇ, ਤਨ ਤੱਛ ਤੀਰੀ ॥੨੭॥ ਅਧਿਆ ੧੧
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’)

ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਇਹੋ ਤੁਕ ‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਦੇ ੪੧੯ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿ ਵੇਖੋ।

(੧੭) ਤੂੰ ਸੁ ਕੁਮਾਰਿ ਰਚੀ ਕਰਤਾਰਿ;
ਬਿਚਾਰ; ਚਲੇ ਤੁਹਿ ਕਿਉਂ ਬਨਿ ਐ ਹੈਂ ॥੨੪੮
(ਰਾਮ-ਕਥਾ)

ਤੂੰ ਸੁ ਕੁਮਾਰਿ ਕਰੀ ਕਰਤਾਰਿ;
ਸੁ ਹਾਰਿ ਪਰੇ ਤੁਹਿ ਕਉਨ ਉਠੈ ਹੈ ॥੬੪
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੮੧ਵਾਂ)

(੧੮) ਕਿਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇ ਕੀਟ ਕੋਟੈ ਉਪਾਏ।
ਉਪਾਰੇ ਗੜੇ, ਫੇਰਿ ਮੇਟੇ ਬਨਾਏ ॥੬॥ ੯੬
(ਅ: ਉਸਤਤਿ)

ਉਪਾਰੇ ਗੜੇ ਫੇਰਿ ਮੇਟੇ ਉਪਾਏ ॥੧੨੬
ਕਿਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇ ਕੀਟ ਕੋਟੈ ਬਨਾਏ ॥੧੨੭
(ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ-ਮੰਗਲਾਚਰਨ)

(੧੯) ਖਲ-ਖੰਡਨ ਹੈਂ ! ਮਹਿਮੰਡਨ ਹੈਂ ॥ ੧੭੧ ॥
(ਜਾਪੁ)
ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੁਕਾਂ, ‘ਰਾਮ-ਕਥਾ’ ਦੇ ੩੪੦ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੁ ਬ-ਹੁ ਆਈਆਂ ਹਨ।

(੨੦) ਅਪੋ ਆਪ ਬਾਰੈ। ਉਭੈ ਜੀਤ ਚਾਹੈ ॥...੩੮
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’-ਆਧਿ: ੩)
ਕਣਾ ਕੱਟ ਬਾਹੈਂ। ਉਭੈ ਜੀਤ ਚਾਹੈਂ ॥...੧੯।੯੬
(ਚੰਡੀ-੨)

-ਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਫਿਕਰੇ, ‘ਜਾਪੁ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ‘ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਾਖਾਨਾਂ’ ਤੇ ‘ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ’ ਤੱਕ ਪਿਉ-ਖਿਚੜੀ ਹਨ। ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਕਿ

ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਟਿੱਕੇ ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਦੀ ਆਤਮਾਂ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੈ; ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਦੀਦਾਰੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

੪-ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਈ ਪੂਰੇ ਛੰਦ, ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਯਾ ਨਾਮ ਆੜ੍ਹ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਨਾਲ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਗੁੰਥ ਯਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਜਿਹਾ ਕਿ-

- (੧) ਮੇਰੁ ਕਰੋ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ,.....॥੪੭
- ‘ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਾਨਾਂ’ ਦੇ ਮੰਗਲਾ ਚਰਨ ‘ਚੋਂ ਲੈ ਕੇ, ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗੁੰਥ’ ਦੇ ਮੰਗਲ ਵਿਚ ੯੨ ਅੰਕ ਪੁਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ।
- (੨) ਨਹੀਂ ਜਾਨ ਜਾਈ ਕਛੁ ਰੂਪ ਰੇਖੈ ॥...॥੯੩

‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਤੇ ੨੬੬ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ੮੭ ਅੰਕ ਪੁਰ ਭੀ ਦਰਜ ਸੀ। ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ’ ਦੇ ਮੰਗਲਾ-ਚਰਨ ਵਿਚ ੧੪ਵੇਂ ਨੰਬਰ ਪਰ ਫਿਰਿ ਪਾਇਆ ਹੈ।

- (੩) ਕਾਗਦ ਦੀਪ ਸਭੈ ਕਰਿਕੈ,....॥੧੪
- ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੬੬ਵੇਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਫਿਰ ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗੁੰਥ’ ਦੇ ਮੰਗਲ ਵਿਚ ੧੦੧ਵੇਂ ਅੰਕ ‘ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ; ਅਰੁ ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ‘ਅਸਵੇਟਕ ਕਥਿਤਾਂ’ ਦੇ ਪੰਜਾਹਵੇਂ ਨੰਬਰ ਪੁਰ ਬੀ ਆ ਗਿਆ।

- (੪) ਮੁਕ ਉਚਰੈ ਸਾਸਤ੍ਰ ਖਟ,....॥੪੩
- ਇਹ ਦੋਹਰਾ ‘ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਾਖਾਨਾਂ’ ਪੋਥੀ ਦੇ ਮੰਗਲੀਕ (ਪਹਿਲੇ) ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ‘ਅਪਨੀ-ਕਥਾ’ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਫੇਕੜਲੀ ਤੁਕ ਕੁਝ ਕੁ ਬਦਲ ਕੇ, ਦੂਜੇ ਅਧਿਆ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ‘ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ।

- (੫) ਤਾਹਿ ਪਛਾਨਤ ਹੈ ਨ ਮਰਾਂ ਪਸੁ;
- ਜਾ ਕੋ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤਿਹੂੰ ਪੁਰ ਮਾਹੀਂ...॥ ੧੨
- ਇਹ ਸਵੈਯਾ, ‘ਮਹਾਂ ਕਾਲ’ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ‘ਕਵਿ ਰਾਮ ਜੀ’ ਨੇ, ੨੬੬ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ; ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗੁੰਥ’ ਦੇ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਿਚਿ ੯੯ ਅੰਕ ‘ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

੯੪.

(੬) ਏਕੋ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਸਰੂਪਾ।
ਰੋਕ ਭਯੋ ਰਾਵਤ ਕਹੀਂ ਭੂਪਾ।—॥੩੯੪
(ਚ. ੪੦੫)

ਏਕਹ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਸਰੂਪਾ।
ਰੋਕ ਭਯੋ ਰਾਵਤ ਕਹੀਂ ਭੂਪਾ।...॥੩੯੫
(ਚਉਬੀਸਾਵ:-ਭੂਮਕਾ)

ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨਜ਼ੀਰਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇੱਕੋ ਮਹਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੫-ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ:-

ਉੱਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੀਕ ਵਾਂਗੂ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਰੇ 'ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ, 'ਅਪਨੀ-ਕਥਾ' ਦੇ ਨਾਇਕ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਅਪਣਾ ਆਪ 'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਸ਼ਾਮ' ਆਦਿ ਕਵਿ-ਛਾਪਾਂ ਓਹਲੇ ਹੀ ਛੁਪਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ, ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਿਖਾਕੇ ਇਹ ਭੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋ-ਪਾਖਯਾਨ' ਵਿੱਚ ਆਏ 'ਰਾਮ', 'ਸ਼ਾਮ' ਤੇ 'ਕਾਲ' ਆਦਿ, ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੀ ਉਪਨਾਮ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹਦੇ ਹਾਂ।

'ਰਾਮ-ਕਥਾ' ਵਿੱਚ, ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣਾ ਨਾਮ 'ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ' ਤੇ ਉਪਨਾਮ 'ਸ਼ਾਮ' ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਕੋਕਈ ਨੂੰ, ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਵੱਲੋਂ ਬਚਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ:-

ਪੁਨਿ ਏਵ ਅਦਵਨ ਜੁੱਧ ਪਰੇ।
ਜੋਹ ਜੁੱਧ ਘਣੇ ਨੁਪ ਆਪ ਕਰੇ।
ਹਤਿ ਸਾਰਥੀ ਸਯੰਦਨ ਨਾਰਿ ਹਕਰੇ।
ਯਹ ਕੋਤਕ ਦੇਖਿ ਨਰੇਸ ਚਕਰੇ॥੧੬

੯੫.

ਪੁਨਿ ਰੀਥਿ ਵਏ ਦੋਊ ਤੀਅ ਬਰੇ।
ਚਿਤ ਮੈ ਸੁ ਬਿਚਾਰ ਕਛੁ ਨ ਕਰੇ।
ਕਹੀ 'ਨਾਟਕ' ਮਧਰੁ 'ਚਰਿਤ੍ਰ' ਕਥਾ।
ਜਯ ਦੀਨ ਸੁਰੇਸਿ ਨਰੇਸ ਜਥਾ॥੧੭

ਭਾਵ ਇਹ, ਕਿ ਇਕੋਰਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਜੁੱਧ ਮਚਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਭੀ ਇੰਦਰ (ਸੁਰੇਸ) ਦੇ ਸੱਦੇ ਪੁਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਕੋਕਈ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰਥ ਦਾ ਰਥਵਾਨ (ਕੋਚਵਾਨ) ਬਣ ਕੇ, ਖੁਦ ਰਥ ਹੱਕਿਆ; ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਿਝਾ ਕੇ ਵੇ ਬਚਨ (ਵਰ) ਲੈ ਲਏ ਸਨ। ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਈ? ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਾਲ, (ਹਨੂਮਾਨ) 'ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਅਸਾਂ ਬੀ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋ-ਪਾਖਯਾਨ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ੧੦੨ ਵੇ 'ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤਿਹ ਤੇ ਕਹੀ ਚੋਰੀਐ ਥੀਨ ਕਥਾ
ਬਲ ਤੈ ਉਪਜੀ ਬੁੱਧਿ ਮੱਧਿ ਜਥਾ॥...੬

ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ; ਕਿ 'ਰਾਮ-ਕਥਾ' ਤੇ 'ਚਰਿਤ੍ਰ' ਦੀ ਪੋਥੀ ਠੀਕ ਇੱਕੋ ਉੱਤਮ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੨-੩ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੪-੫ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ 'ਰਾਮ-ਕਥਾ' ਵਿਖੇ ਦੁਹਰਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ।

੬-ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਬਿੰਗਾਰ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਛੰਦ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਥੀ ਆਏ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ -ਬਲਕਿ ਤੁਕਾਂ ਤੱਕ-ਇਕਸਾਰ ਹਨ। 'ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਹਰ ਅਧਿਆਂ ਤੇ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਾਖਯਾਨ' ਦੇ ਹਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਹਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਬਲ-ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭੀ ਲਗ-ਪਗ ਇੱਕੋਜਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੰਨਣਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਕਿ 'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਇੱਕੋ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਤੇ 'ਰਾਮ', 'ਸ਼ਾਮ', 'ਗੋਬਿੰਦ' ਤੇ 'ਕਾਲ' ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ-ਉਪਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਕਿਤੇ 'ਕੀਟ', 'ਦਾਸ' ਜਾਂ 'ਕਵਿ' ਵਗੈਰਾ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੱਤਾ ਸਾਚ ਲਿਆ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਚਿ ਜੋਦੜੀ

ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਜੇ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਣਸੀ-
ਤੱਲੁਕਾਤ ਬਾਰੇ, ਕਿਤੇ ਨੰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਆਏ ਹਨ; ਤਾਂ ਉਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ
ਸਮਝਕੇ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਹਿਕਮਤ-ਵੈਦਕ, ਡਾਕਟਰੀ ਦੀਆਂ
ਪੁਸਤਕਾਂ, ਅਰੁ 'ਕਾਮ ਸਾਸਤ੍ਰ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਇਜੇਹੇ ਲਫਜ਼
ਬੁਰੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ; ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ
ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖਕੇ ਗਿਲਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਬਦ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ
'ਇਸਤ੍ਰੀ' ਤੇ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਪਤੀ' ਮੰਨਕੇ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਫੁਨਹੇ,
ਲਾਵਾਂ, ਬਿਰਹੇ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਦੇ ਹੀ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ
ਹਨ; ਪਰ ਪਰਮਾਰਥਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ
ਕਿੰਤੂ-ਕਾਰ ਦੀ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਹਾ ਕਿ—

(੧) ਮਨ ਮੰਦਰਿ ਜੇ ਦੀਪਕੁ ਜਾਲੇ
ਕਾਇਆ ਸੋਜ ਕਰੇਈ।

'ਗਿਆਨ ਰਾਉ' ਜਬ ਸੋਜੇ ਆਵੈ

ਤ 'ਨਾਨਕ' ਭੋਗ ਕਰੇਈ ॥੪॥੧॥ ੩੫

(ਆਸਾ-ਘਰ ੬, ਮਹਲਾ ੧)

(੨) ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ, ਚੇਤ ਭਉ, ਸਾਵਣਿ ਬਿੱਜੁਲੀਆਂ;
ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੀਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥੬

(ਆਸਾ, ਸੋਖ ਵਰੀਦ)

(੩) ਮੇਰੀ ਗੁਣਬੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ! ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ।
ਤੇਰੇ ਮੰਧ ਕਟਾਰੇ ਜੇਵਡਾ, ਤਿਨਿ ਲੋਭੀ ਲੋਭ ਲੁਭਾਇਆ।

* * * * *

ਦੁੜਾ ਭੰਨੁ ਪਲੰਘ ਸਿਉਂ ਮੁੱਧੇ,
ਸਣੁ ਬਾਹੀਂ ਸਣੁ ਬਾਹਾਂ।
ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੋਦੀਏ ਮੁੱਧੇ!

ਸਹੁ ਰਾਤੇ ਅਵਰਾਹਾਂ।
ਨਾ ਮਨਿਆਰੁ ਨ ਚੂੜੀਆਂ,
ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੜੀਆਹਾਂ।
ਜੇ ਸਹ ਕੰਠਿ ਨ ਲੱਗੀਆਂ,

ਜਲਨੁ ਸਿ ਬਾਂਹੜੀਆਹਾਂ।

ਸਭਿ ਸਹੀਆਂ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਗਈਆਂ;
ਹਉਂ ਦਾਧੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਵਾਂ!

ਅੰਮਾਲੀ ਹਉਂ ਖਰੀ ਸੁਰੱਜੀ,
ਤੈਂ ਸਹ ਏਕਿ ਨ ਭਾਵਾਂ!

ਮਾਠਿ ਗੁੰਦਾਈ ਪਟੀਆਂ,
ਭਰੀਆਂ ਮਾਂਗ ਸੰਧੂਰੇ।

ਅੱਗੇ ਗਈ ਨ ਮੰਨੀਆ,
ਮਰਉਂ ਵਿਸੁਰਿ ਵਿਸੁਰੇ!

ਮੈ ਰੋਵੈਦੀ ਸਤੁ ਜਗੁ ਰੁਨਾ,
ਰੁੰਨੜੇ ਵਣਹੁ ਪੰਥਰੂ।

ਇਕ ਨ ਰੁੰਨਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ,
ਜਿਨਿ ਹਉਂ ਪਿਰਹੁੰ ਵਿਛੋੜੀ!

* * * * *
ਕਿਉਂ ਨ ਮਰੀਜੈ, ਜੀਅਤਾ ਨ ਦੀਜੈ;
ਜਾਂ ਸਹੁ ਭਇਆ ਵਿਡਾਣਾ !! ੧੩

(ਗਗੁ ਵਡਹੰਸ ਮ: ੧)

(੪) ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ, ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ!
ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝਿ ਬਾਰਿ, ਮੈਂ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੈ!

ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀਂ ਆਵੈ, ਬਨ ਕਿਉਂ ਸੁਖ ਪਾਵੈ;
ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਡੀਜੈ!

ਕੋਕਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੈ;
ਕਿਉਂ ਦੁਖੁ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੈ ।
ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਡਾਲੀ,
ਕਿਉ ਜੀਵਾਂ ਮਰੁ ਮਾਏ ॥ ੫

(੫) ਸਾਵਣਿ ਸਰਸ ਮਨਾ,
ਘਣ ਵਰਸਹਿ ਰੁੱਤਿ ਆਏ ।
ਮੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਹੁ ਭਾਵੈ,
ਪਿਰ ਪਰਦੋਸਿ ਸਿਧਾਏ ।
ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ, ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ;
ਦਾਮਨਿ ਚਮਕਿ ਡਰਾਏ ।
ਸੋਜ ਇਕੋਲੀ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ;
ਮਰਣੁ ਭਾਇਆ ਦੁਖੁ ਮਾਏ ।
ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਂਦ ਭੂਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ;
ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ !
'ਨਾਨਕ' ਸਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਕੰਤੀ,
ਪਿਰ ਕੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵਏ ॥ ੯
(ਤੁਖਾਰੀ-ਫੌਤ ਮ: ੧, ਬਾਰਹ ਮਾਹਾਂ)

ਇਤਿ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਰਸੀਲੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਗੇ ਨਿ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਜਾ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਾਮ ਨਾ ਹੋਣ; ਤੇ ਇਕ 'ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਬੀ ਨਾਂ ਹੋਵੇ; ਤਾਂ ਰਸਿਕ ਬੰਦਾ, ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਫਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। 'ਪਿਰੁ' ਦਾ ਨਾਮ 'ਹਰੀ' ਹੈ, ਜਾ 'ਹਰੀ ਰਾਮ'; 'ਗਿਆਨ ਰਾਉ' ਹੈ ਜਾ 'ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ'; ਪਾਠਕ ਦੇ ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਰੁਚੀ ਹੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਰਚਿਬਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

“ਮਾਖੀ ਚੰਦਨੁ ਪਰਹੈ, ਜਹਿ ਬਿਗੰਧ ਤਹ ਜਾਇ”
ਤੇ “ਜਿੱਥੋ ਡਿੱਠਾ ਮਿਰਤਕੋ, ਇੱਲ ਬਹਿਠੀ ਆਇ।”

ਤਿਵੇਂ ਹਰ ਪਾਠਕ, ਅਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚੰਗਾ ਜਾ ਮੰਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਦਾ ਹੈ। ਜੀਕੁਣ ਗਉ ਦੇ ਥਨਾਂ 'ਰੋ' ਵੱਛਰੂ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਰੁੰਘ ਲੈਂਦਾ ਇ; ਪਰ ਚਿੱਚੜੀਆਂ ਤੇ ਜੇਕਾਂ ਗੰਦੀ ਰੱਤ ਦੂਸਣ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਕੁਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਭਾਵ ਪਾਠਕਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਵੱਸਿ ਗੁਹਿਣ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਮਾਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ; ਪਰ-

ਹਰਿ ਹੈ ਖਾਂਡੁ ਰੇਤੁ ਮਹਿ ਬਿਖਰੀ, ਹਾਥੀ ਚੁਨੀ ਨ ਜਾਇ ।
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਗੁਰਿ ਭਲੀ ਬੁਝਾਈ; ਕੀਟੀ ਹੋਇ ਕੈ ਖਾਇ ॥

—'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ'-ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੁਭ-ਸਿਖਿਆ, ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਮਨੋ ਵਿਚਤੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਗ ਕੇ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਗੁਹਿਣ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਬਦਲਨਾ ਸਾਡੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੋਖਿਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰਚਾਰਨਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਪਦ-ਫੋਦ ਕਰਕੇ ਛਾਪਣਾ ਤੇ ਸੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਅਰਥ-ਬਥ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ, ਆਪ ਹੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਕੂਤ-ਕੀਮਤ ਅੰਕ ਲਵੇਗੀ; ਤੇ ਵੇਖ ਲਏਗੀ, ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ, ਮਾਨੁੱਖ ਮਾੜ ਲਈ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਗਾਹ ਹੈ। ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿੱਦਵਾਨ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਦਬ-ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਾਠ-ਵਿਚਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ (ਆਦਿ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪੁਰਾਤਨ ਰਹਿਤ-ਮਿਸ਼ਾਦਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ' ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਹੈ:-

“ਬਾਣੀ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਲੇ ਕਰਿ ਦਸਵੀਂ ਦੀ—‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ’* ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਗਿਰੰਥ ਕੀ, ਹੋਰਨਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇ; ਸੋ—ਪੜ੍ਹੋ।” (ਅਧਿਆ ੧, ਬਚਨ ਦੂਜਾ)

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵੀਵਾਨ-ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ‘ਛਿੱਬਰ’ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਇ:—

ਜਿਤਨਾ ਹੋਇ ਆਵੈ, ਤਿਤਨਾ ‘ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦੇ ਬਚਨ ਕਮਾਣੇ।
ਬਿਨਾਂ ‘ਗ੍ਰੰਥ’ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨ ਜਾਣੇ।
‘ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਹੈਨਿ ਦੁਇ ਸਕੇ ਭਾਈ।
ਇਕ ਹੈ ‘ਵੱਡਾ’, ਇੱਕ ‘ਛੋਟਾ’ ਕਹਾਈ ॥੨੬੫

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਕੇ ਧਾਮ
‘ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਜਨਮੁ ਹੈ ਧਾਰਾ।
ਦਾਇਆ ਸੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ
ਲਿਖਾਰਾ-ਖਿਡਾਵਣਹਾਰਾ ॥ ੨੬੬
‘ਛੋਟਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ’ ਜਨਮੇ
ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸਾਹ ਕੇ ਧਾਮ।
ਸੰਮਤੁ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪਚਵੰਜਾਹ;
ਬਹੁਤ ਖਿਡਾਵੇ-ਲਿਖਾਰੇ ਨਾਮ।
ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੀ ਪਿਆਰਾ;
ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ-ਖਿਡਾਇਆ।
ਸਿੱਖਾਂ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸਿ:—
“ਜੀ ! ਅਗਲੇ ਨਾਲਿ ਚਾਹੀਏ ਰਲਾਇਆ ॥੨੬੭

*ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ, ‘ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ’ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਲਭਦਾ ਹੈ।

ਬਚਨ ਕੀਤਾ: “‘ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਹੈ ਉਹੁ;
ਏਹ ਅਸਾਡੀ ਹੈ ਖੇਡ !”
ਨਾਲ ਨ ਮਿਲਾਇਆ, ਆਹਾ ਪਿਆਰਾ;
ਕਉਨ ਜਾਣੇ ਭੇਦ !!
ਸੇ,ਦੇਨੋ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ, ਗੁਰੂ ‘ਕਰਿ ਜਾਨੇ !
ਵੱਡਾ ਹੈ ‘ਟਿੱਕਾ ਗੁਰੂ’,

ਗੁਟਕੇ ਪੋਥੀਆਂ ਪੁੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹੇ ਕਰਿ ਪਛਾਨੇ ॥੨੬੮
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਆਖੀ ਹੈ ਇੱਕੋ ਗੱਲੇ।
ਸਿੱਖ ਸੋਈ, ਜੋ ਕਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ...॥੨੬੯
(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ਕਾ)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ‘ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ’ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੀੜ (ਜਿਲਦ) ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਨੇ, ਸਾਰੀ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ, ਸਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਂਦਿਆਂ, ਕਹਤਾ-ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ, ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀ ਗੁਰਮੁਖ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤਿ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ; ਤਦ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ‘ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਨੂੰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨ ਕੇ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਐਪਰ ਅਸੀਂ ਅੰਤਿ ਸੋੜ-ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਫੈਲਸੂਫ ਬਣ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ; ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਪਾਠ ਕਰਨਾਂ ਭੀ ਪਾਪ ਮੰਨ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਅਫਸੋਸ !!

ਜੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ (ਬਾਣੀ) ਇੱਕ ਬੀੜ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ; ਤਾਂ ਨਾਂ ਸਹੀ; ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ’ ਤੇ ‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ’ ਦੋਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਕਰਕੇ, ਦੋ ਸੋਢਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਇ। ਲੇਕਿਨ ਕੁਝ ਕੁ ਕਿੱਤੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ, ਇਸ ਮਹਾਂ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਤੇ ਨਜ਼ਰੀਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ

ਬਣਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਡਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰਵੱਈਆ, ਨਿਰਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਅੰਤਮ ਗੁਰ-ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਆਕ੍ਰਿਤਘਨਤਾ ਤੇ ਘੋਰ ਅਵਗਿਆ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਭੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੋਟ-ਇਹ ਲਿਖ ਪਹਿਲੋਂ 'ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ-ਸ਼ਬਦਾਰਥ' ਦੀ 'ਭੂਮਕਾ' ਵਜੋਂ ਸਨ ੧੯੩੫-੬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਹੋਰ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪੂਰ, ਕੁਝਕੁ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ੧੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੪੮ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਵੱਲੋਂ 'ਕਮਰਾ-ਲੈਕਚਰ' ਦੇ ਤੌਰ ਪੂਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈਆਂ ਅਹਮ ਤਾਰੀਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਬਲ-ਉੱਤੇ ਉਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਕੇ, ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸੰਸਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਸੰਨ ੧੯੪੫ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਚੰਦਾ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ੧੦) ਸਾਲ ਹੈ। ਅਰੁ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਤ੍ਰਿਮਾਹੀ ਰਸਾਲਾ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ' ਜਾਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੋਸਾਇਟੀ', ਪੁਰਾਤਨ ਤਾਰੀਖੀ ਮਸਾਲਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈ 'ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਣਛਪੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰੀਨ ਚਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਵੱਲੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੁਸਤਕ, 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ' ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਪੌਣੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਤਾਬਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਲਾਗਤ ਮੁਜਬ ਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

੧-ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ)-ਭੋਟਾ ॥)

੧੯੪੯ ਈ: ਵਿੱਚ ਵੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਪਛਿਆਲੇ ਹੋਈ ਸੀ! ਉਸ ਮੌਕੇ ਕਿਲੋਂ ਮੁਬਾਰਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੈ।

੨-ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ)-ਭੋਟਾ ੧॥)

ਜਿਤਨੀਆਂ ਕੁ ਲਿਖਤੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੱਭ ਸਕੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ॥ ੧੯੪੯

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, (ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ
ਸ: ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤਰ (ਟਰਸਟਸ) ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ
ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਛਪੀ ।
